

A.MANSUROW, D.KARIMOWA

SAZ

5-nji synp üçin derslik

Gaýtadan işlenen 6-njy neşir

Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Gafur Gulam adyndaky
neşirýat-çaphana döredijilik öýi
Daşkent – 2020

UO'K 372.878(075)

KBK 85.31

M 24

«Özbeqistan Respublikasynyň 2002-nji ýyldaky derslikler konkursynyň ýeňijisi»

Syn ýazanlar:

Şermat Ýarmatow – “Bulbulcha” çagalar horunyň çeper ýolbaşçysy, Özbegistanyň halk artisti, professor;

Akmal Utaýew – Özbegistan döwlet Konserwatoriýasynyň ýanyndaky Zehinli çagalar akademik liseýiniň dirižyorlyk predmeti uly mugallymy;

Faýziýewa Feruza – Daşkent şäheriniň Üçdepe tümenindäki 4-nji orta mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy;

Gülnara Musayewa – Özbekkonsert döwlet edarasynyň Milli tans we horeografiýa sungatyny ösdürmek bölüminiň başlygy.

Ekspertler:

Şoira Hakimowa – Daşkent şäheriniň Çilanzar tümenindäki 281-mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy.

Wasila Gapparowa – Daşkent şäheriniň Üçdepe tümenindäki 203-mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy.

Eliňizdäki «Saz» dersligi Respublikamyzyň umumy orta bilim berýän mekdepleriň 5-nji synp okuwçylary üçin Döwlet tälim standarty esasynda döredilen. Ondan ýer alan nazary we amaly materiallar hem-de saz we aýdymlar okuwçylary saz sungatynyň käbir žanrlary bilen ýakyn tanyşdyrýar. Olary milli buýsanç we watanperwerlik duýgulary esasynda terbiýeleýär.

Mansurow A, Karimowa D.

Saz: 5-nji synp üçin derslik. Gaýtadan işlenen 6-njy neşir. – D.: Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi, 2020. – 96 s.

«Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi»

UO'K 372.878(075)

KBK 85.31

ISBN 978-9943-6113-4-4

© Awaz Mansurow, Dildora Karimowa.

© Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi, 2020

SÖZBAŞY

Eziz okuwçylar! 5-nji synp “Saz” dersligindäki temalar arkaly siz özbek we türkmen halk we Ýewropa saz gurallary, sazlary we aýdymlary, tans sungaty, jahan saz medeniýeti dürdäneleri baradaky maglumatlara eýe bolarsyňyz.

Özbekistanymyzda uly işler amala aşyrylýar. Tälim, sport, sungat ugry ösüş gazandy. Ýurdumyza bagyşlanyp döredilen täze eserler, sazlar we aýdymlar bolsa bütin dünýä boýunça ganat ýaýyp, ýaşlarymyzy garaşsyzlyk ruhunda terbiýelemäge hyzmat edýär. Eliňizdäki derslik Watan duýgusyny kalbyňyza siňdirip, aýdym-saz baradaky bilimleriňizi artdyrmaga hyzmat etjekdigine ynanýarys.

Awtorlar

...Saz adamy jadylaýar, ýagşylyga, mähir-şepagata, muhabbete, şirin arzuwlara ündeýär, ýaman ýoldan gaýtarýar, oýlandyrýar, agladýar, güldürýär.

... Saz adamyň durmuşynyň kömekçisi we ýoldaşydyr.

... Saz bizi adamsöýüme çagyran ses.

... Sazy ýagtylyga, ýanyp duran çyralara meňzetmek bolar.

Awaz Mansurow

Şertli belgiler:

?! — Soraglar we ýumuşlar;

— Synp fonotekasyndan nusga diňläň;

— Saz sowady;

— QR-kod.

I ÇÄRÝEK

ORKESTRLER BARADA

1-2-nji dersler. ORKESTRLER. BARADA. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRI WE ONUŇ ÜFLENIP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

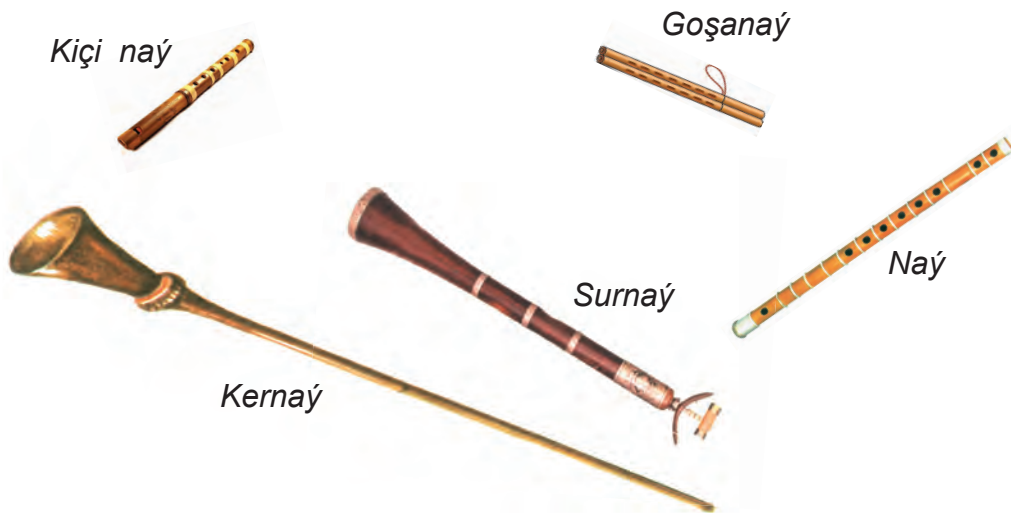
Orkestr – dürli sazandalar toparlaryndan düzülen topar bolup, görkezilen düzüm üçin döredilen saz eserini ýerine ýetirýär. Hem-mämiz bilýän kiçi ansamblardan tapawutlylykda, olarda sazandalaryň sany köp bolup, birnäçe topardan ybarat bolýar. Orkestrler saz gurallarynyň düzümi gurluşyna görä dürlüçe bolýar:

Simfonik orkestr, Üflenip çalynýan saz gurallary orkestri, Kirişli orkestr, Estrada orkestri, Özbek halk saz gurallary orkestri şolara degişlidir.

Ähli halklaryň hem öz saz gurallaryndan düzülen orkestri bolmagynyň mümkindigini nygtamak gerek. Sanap geçilen orkestrlerden daşary düzümi kemeldilen **kamer** (kiçi) orkestrler hem duşýar.

Uzak döwürlerden bäri halkymyzyň arasynda giň ýaýan sazlarymyzdan 1936-njy ýylda birinji halk saz gurallary orkestri düzülen. Saz gurallarymyzdan käbirleri temperasiýa edilip (ýagny, birmeňzeş sazlanýşyna ýakynlaşdyrylyp), uly-kiçi görnüşleri işlenip çykyldy. Bulara uly-kiçi naýlary, uly-kiçi gyjaklary, çeňleri, rubaplary, dutarlary girizmek mümkin.

Beýle orkestr üçin Özbegistanyň kompozitorlary täze eserler dörediler, halk sazларыny gaýtadan işlediler, dünýä nusgawy kompozitorlarynyň eserlerini uýgunlaşdyrdylar.

Özbek halk saz gurallary orkestri 5 topardan düzülen bolup, birinjisi üflenip çalynýan saz gurallary toparydyr. Üflenip çalynýan saz gurallary toparyna – naýlar, kiçi naý, goşnaýlar, surnaýlar, ýeri gelende, kerneýler hem girizilýär.

Synp fonotekasyndan «O'zbek xalq cholg'ulari orkestri» ýerine ýetirmeginde Saýfi Jeliliň «Kalbimda» we Farhod Alimowyň «Ohista» sazyny diňläň.

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNŇ
DÖWLET SENASY
(Özbek dilinde)

Sözleri Abdulla Oripowyrňky

Sazy Mutal Burhanowyrňky

Dabaraly *f*

1. Ser- qu - yosh, hur o' l - kam, el-

ff

ga baxt, na - jot, Sen o' - zing do'st - lar - ga yo'l - dosh, meh - ri -

p

bon! Meh - ri - bon! Yash - na - gay to a - bad il -

f

mu fan, i - jod, Shuh - ra - ting por - la - sin to - ki bor ja -

Naqarot:

hon! Ol - tin bu vo - diy - lar - jon O'z - be - kis -

ff

ton, Aj - dod - lar mar - do - na ru - hi sen - ga yor! U - lug'

ff *f* *mf*

xalq qud - ra-ti jo'sh ur - gan za-mon, O - lam - ni mah - li - yo ay - la-

1.
gan di - yor! 2. Bag' - ri

2.
gan di - yor!

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
 Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
 Yashnagay toabad ilm-u fan, ijod,
 Shuhrating porlasin toki bor jahon!

N a q a r o t :

Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston,
 Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
 Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
 Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
 Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
 Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
 Haqsevar, ona yurt, mangu bo'l obod!

N a q a r o t

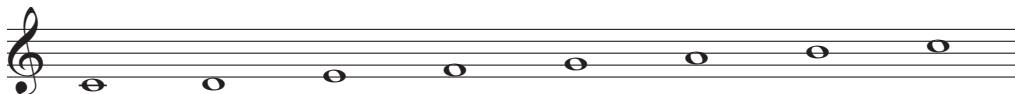
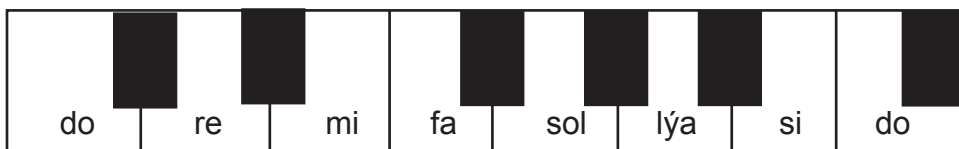
Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston,
 Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
 Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
 Olamni mahliyo aylagan diyor!

SAZLY SESLERIŇ DÖREDILIŞI

Sesler tebigatda iki hili bolýar: şowhunly sesler we sazly sesler. Jisimleriň kakylmagy ýa-da saz guraly çalynmagy sebäpli howada tolkunlanma emele gelip, daş-töwerege sesler ýaýraýar. Olar anyk belentlige eýe bolan seslere we belentligi näanyk seslere bölünýär.

Sazly sesler belent-pesligi, uzyn-gysgalygy, tembri we güýji bilen bir-birinden tapawutlanýar. XI asyrdan başlap bütün dünýä sazly sesler derejeleriniň atlandyrylyşy – DO, RE, MI, FA, SOL, LÝA, SI bolup ýaýrandyr. Pianinonyň klawişleriniň böleginde we nota hatarynda görnüşi aşakdaky ýaly:

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Orkestr näme we onuň nähili görnüşleri bolýar?
2. Birinji özbek halk saz gurallary orkestri haçan döredilipdi?
3. Özbek halk saz gurallary orkestri näçe topardan ybarat?
4. Üflenip çalynýan saz gurallary toparyna haýsy saz gurallary girýär?
5. Özbekistan Respublikasynyň Döwlet senasyny aýdyp, awtorlaryny gysgaça häsiýetlendirip beriň.
6. Sazly sesleriň döredilişi barada nämeleri bilýärsiňiz?

3-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRINIŇ KIRIŞLI-KAKMA WE DYRNAP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-urma we mizrobli saz gurallary toparlary partitura üflenip çalynýan saz gurallary toparyndan soň aşaky nota hatarlaryny birleşdirip ýerleşdirilýär.

Kirişli-kakma saz gurallary toparyna I we II çeňler girýär, aýry-aýry hatarlara ýazylýar.

Sanap geçilen toparlar, saz gurallary ýekelikde we goşulyşyp esasy heňi ýerine ýetirmek bilen birlikde, ýoldaş (2-nji derejeli) heň ýollary we usul-garmoniýa görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkin.

Dyrnap çalynýan (mizrobly) saz gurallary topary iň uly topar hasaplanýar. Oňa prima rubaplary, kaşgar rubaplary, owgan rubaplary,

dutarlar, dutar-baslar, dutar-kontrabaslar girýär we aýry-aýy hatarlara ýazylýar.

Synp fonotekasyndan «O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri» ýerine ýetirmeginde Farhod Alimowýň «Konsert»inden 3-nji bölegini eserini diňläň.

AZIZ USTOZLAR
(Özbek dilinde)

Sözleri **Tolkunyňky**

Sazy **Sobir Babayewiňki**

Mylaýym

Naqarot:

1.3. 2.4.

us - toz - lar, us - toz - lar. Bo - shi - miz - ni

si - la - din - giz, Biz - ga oq yo'l ti - la - din - giz.

Jo - na - jon - lar, meh - ri - bon - lar,

1.3. 2.4.

A - ziz us - toz - lar, lar.

Doim aziz hurmatingiz,
Unutmamiz mehnatingiz.

N a q a r o t :

Jonajonlar, mehribonlar,
Aziz ustozlar.

Boshimizni siladingiz,
Bizga oq yo'l tiladingiz.

N a q a r o t

Sizlar bizning baxtimizsiz,
Dillardagi ahdimizsiz.

N a q a r o t

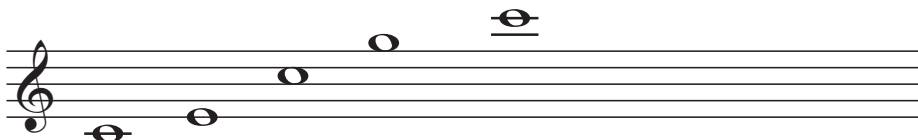
Sizga izzat, sizga hurmat,
Yosh qalblarda bo'ling har vaqt.

SAZDA AÇARLAR

Sazda 10 sany açar bar. Olar sazlaryň we adam sesiniň ýaňlanyş belentligini nota geçirmekde ýa-da ýerine ýetirip bermekde uly amatlyklary döredýär. Giň ýaýran, hemme bilmeli bolan açarlar 2 sany – **S k r i p k a** açary we **B a s** açary.

Skripka açary 1-nji oktawadaky «sol» notasyny görkezýär:

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kakma we dyrnalyp çalynýan saz gurallaryny tapyň.

1.

2.

3.

2. F. Alimowyň “Konsert”ini diňläp, haýsy kakylp çalynýan saz gurallarynyň ýaňyny aňdyňyz?.

3. Sazda näçe açar bar? Giň ýaýranlary haýsylar?

4. “Aziz ustozlar” aýdymyny bilelikde aýdyp, gowy öwreniň.

4-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRINIŇ KIRIŞLI-KEMANLY SAZ GURALLARY TOPARY

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kemanly saz gurallary toparyna I, II Gyjaklar, Gyjak – altlar, Gopuz – baslar, Gopuz – kontrabaslar girýär we olar 5 sany nota çyzygyny eýeläp, partituranyň iň aşaky böleginden ýer alýarlar. Sanap geçilen saz gurallary eseriň esasy sazyny – heňini ýerine ýetirmek bilen birlikde ýoldaş heňler we usullar – garmoniýa görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkin.

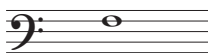
Synp fonotekasyndan Farhad Alimowyň «Shodiyona» eserini diňläň.

NOTALARYŇ BAS AÇARYNDA ÝERLEŞIŞI

Bas açary kiçi oktawadaky “fa” notasyny görkezýär:

Ýokary sesleriň ýaňlanyşy skripka açarynda, pes sesleriň ýaňlanyşy bas açarynda ýazylýar:

Do re mi fa sol lya si do

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek halk saz gurallary orkestri nähili topar?
2. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli kemanly saz gurallary toparyna nähili sazlar girizilen?
3. Bas açary haýsy oktawadaky “fa” notasyny görkezýär?
4. Bas açary nähili ýazylýar?

5-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRINIŇ KAKYLYP ÇALYNYÁN SAZ GURALLARY TOPARY

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylp çalynýan saz gurallary toparynda dep, negera, kaýrak, şakyrdawuk ýaly özbek halk saz gurallary bilen birlikde Ýewropa saz gurallary – litawralar, baraban, tarelka ýalylary hem duşmak mümkin.

Kompozitorlar we orkestr üçin saza geçiriji hünärmenler partitura-sy ýazylýan eser karakterine, obrazyna garap kakylp çalynýan saz gurallaryny seçip alýarlar. Meselem: toý suratlandyrylýan eserlerde negera, aýdymlarda dep, horezmçe tansda kaýrak, uýgurça sazda şakyrdawuk ulanylsa gaty ýerlikli bolar. Ýewropa saz gurallary hem ýaňlanýan sazy has-da baýlaşdyrýar.

1. Dep. 2. Gaýrak. 3. Nagara.
4. Safoýyl.

Synp fonotekasyndan “O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri”
ýerine ýetirmeginde Awaz Mansurowyň “Yangra doyra,
jarangla!” eserini diňläň.

OLTIN KUZ QO'SHIG'I

(Özbek dilinde)

Sözleri *Narmurad Narzullaýewiñki*

Sazy *Awaz Mansurowyñky*

Şadyán

1. Ko'r-kam o'l - kam sha - mo - li, Shod-lik - dan quv-nar yu-

rak. E - sar me - zon sha-mo - li,

Kuz-dan be-rib u da-rak. Kuz-dan be-rib u da-rak.

Til - lo rang - li yap-roq - lar

Yer-ga qa-lin to' - ki - lar. Qay - nar ti - niq

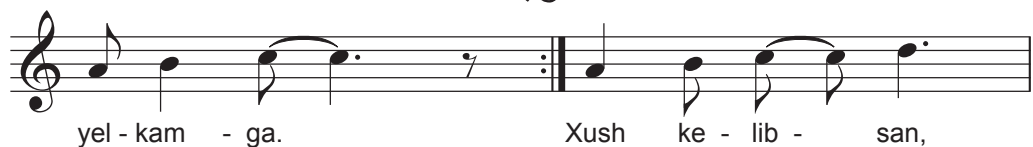
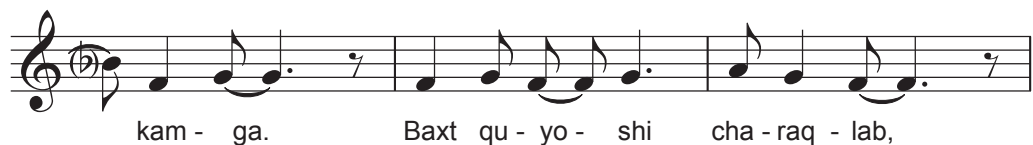

bu-loq - lar, Qalb-da or-zum u-sha - lar. Ol - tin ku-

zim, ol - tin kuz, Xush ke-lib - san o'l-

2. Bog'da ter to'kar bog'bon,
Hosilini teradi.
Dalada bobodehqon
G'allasini o'radi.

To'kin bo'lsa dasturxon,
Kuy-qo'shiq ham yarashar.
Bulbullar sho'x g'azalxon,
Tinch bo'stonda sayrashar.
Naqarot:

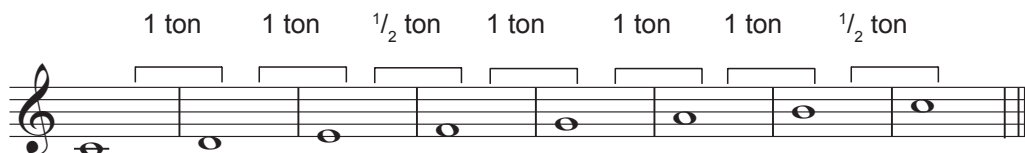

SAZDA LAD WE TONALLYK DÜŞÜNJELERI

Sazly sesler dürlüçe belent-peslige eýedigini bildiňiz. **Lad** diýip seshatar derejeleriniň özara mälim bir gatnaşyga aýdylýar.

Sazda halk lalary bilen bir hatarda “**Mažor**” we “**Minor**” diýlip atlandyrylýan ladar giň ýaýran. Olar dürlüçe häsiýete eýe. Eger mažor lady biraz güýçli, anyk we şähdi açyk bolsa, minor lady tersine, ýuwaş, ýumşak we müýnli seda berýär. **Lad** sazly eseriň häsiýetini kesgitlemekde-de möhüm faktordyr.

Düzülişleri: **Mažor** – 1 ton, 1 ton, 1/2 ton, 1, 1, 1, 1/2 ton

Minor – 1 ton, 1/2 ton, 1, 1, 1/2, 1, 1 ton

Tapawutlandyrmak, esasan, I–III basgançaklaryň aralygynyň tonlarynyň jemine garap kesgitleýär: mažorda – iki ton, minorda – bir ýarym ton.

Tonallyk diýip mažor ýa-da minor lalaryny anyk bir notadan düzülmeğine aýdylýar. Meselem: Do mažor, lya minor, Sol mažor, mi minor we başgalar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Kakylyp çalynýan saz gurallary toparyna haýsy saz gurallary girýär?
2. F.Alimowyň “Konsert” eserini siňläň, haýsy kakylyp çalynýan saz gurallary ýaňyny aňdyňyz?
3. Sazda lad we tonallyk diýende nämäni düşüňärsiňiz?
4. “Oltin kuz” aýdymyny bilelikde aýdyp, gowy öwreniň.

6-njy ders. SIMFONIK ORKESTR WE ONUŇ KIRIŞLI-KEMANLY SAZ GURALLARY TOPARY

Simfonik orkestr-orkestrleriň görnüşleriniň içinde bütin dünýä giň ýaýranlygy bilen hemmä mälim. Onuň düzümine girýän saz gurallary we ýerine ýetiriliş ugurlary esasan XVIII asyrdaky şekillenen. Nemes kompozitory – Ý.Gaýdn, W.Mosart, Lýudwig Wan Bethowen, rus kompozitory Pýotr Iliç Çaýkowskiý, özbek kompozitory Mirsadyk Tajiyewler simfonik orkestr üçin ýokary döredijilik nusgalaryny döredip, simfoniya, konsert, poema, uwertýura ýaly žanrlardaky eserleri ýazyp galdyrdylar. Bu orkestr üçin ençeme täze nesil kompozitorlary hem görelde eserleri döredip gelýärler.

Simfonik orkestrde saz gurallary 4 topara bölünýär we partiturada ýokardan pese aşakdaky ýaly ýerleşýär:

- üflenip çalynýan agaç sazly gurallary;
- üflenip çalynýan mis saz gurallary;
- urma-kakylyan saz gurallary;
- kirişli-kemanly saz gurallary.

Kirişli-kemanly saz gurallary topary – orkestriň iň esasy topary hasaplanýar. Bu topara I, II skripkalar, alt, wiolonçel, kontrabaslar girýär we olar 5 nota hatarlaryny eýeläp, partituralaryň iň peski böleginden ýer alýar. Sanap geçilen saz gurallary eseriň esasy heň ýollaryny ýerine ýetirmek bilen birlikde ýoldaş heňler we usul-garmoniya görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkin.

Synp fonotekasyndan W. Mosartyň “40-simfoniya”syny diňläň.

Skripka

Alt

Wiolonçel

Kontrabas

SAZDA DINAMIKI BELGILER

Saz-heň, aýdymlar ýerine ýetiriliş ýakymly bolmagy ýa-da käbir sazly obrazyň täsirini baýlaşdyryp, diňleýjilere eşitdirmek üçin sazda dinamiki belgiler ulanylýar. Ses nähili giňeldilýändigini görkezýän, italýançadan alnan bu belgileriň atlandyrylyşyny we manysyny bütin dünýä sazлары birmeňzeş düşünýärler.

*Eziz okuwçylar ! Öňki synplarda dinamiki belgilerden **p**, **f** bilen tanşypdyňyz, indi bolsa şu belgilerden galanlaryny öwrenýäris.*

Dinamiki belgiler aşakdaky ýaly ýazylýar we aýdylýar:

p (piano) – güýçsüz, ýuwaşja;

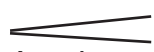
pp (pianissimo) – gaty güýçsüz;

mp (metso piano) – güýçsüzräk;

f (forte) – güýçli, gaty;

ff (fortissimo) – örän güýçli;

mf (metse forte) – güýçlüräk;

 (crishchendo) – barha güýçlendirmek, gysga italýança ýazylyşy – “cresc”;

 (diminuendo) – barha güýçsüzlendirmek, gysga italýança ýazylyşy – “dim”.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestr we onuň düzümine girýän saz gurallary toparlary barada aýdyp beriň.
2. Simfonik orkestr üçin ýazylýan eserler žanrlaryny bilýärsiňizmi?
3. Haýsy kompozitorlar simfonik orkestr üçin ýokary döredijilik nusgalaryny döredipdirler?
4. Kirişli-kemanly saz gurallary topary haýsy saz gurallaryndan düzülen?
5. “Oltin kuz” aýdymyny labyzly aýdyp beriň.
6. Sazda duşýan dinamiki belgileri gürrüň edip, düşündirip beriň.

7-8-nji dersler. SIMFONIK ORKESTRIN ÜFLENIP ÇALYNÝAN AGAÇ WE MIS SAZ GURALLARY TOPARY

Dünýäde üflenip çalynýan saz gurallarynyň görnüşi köp. Simfonik orkestre girizilen şeýle saz gurallary iki görnüşe – a g a ç we m i s üflenip çalynýan saz gurallaryna bölünýär.

Üflenip çalynýan agaç saz gurallary toparyna fleýtalar, goboýlar, klarnetler we fagotlar girýär. Bu toparyň ýerine ýetirmegi üçin saz partituranyň iň ýokardaky nota ýollaryna ýazylýar.

Üflenip çalynýan mis saz gurallary toparyna waltornalar (köplenç 4 sany), trubalar (2 sany), trombonlar (3) we tuba (1) girýär.

Synp fonotekasyndan F. Mendelsonyň “To’y marshi”ny diňläň.

Fleýta

Goboý

Klarnet

Fagot

Truba

Tuba

Trombon

Waltorna

BOLALARNING KO‘ZLARI

(Özbek dilinde)

Sözleri *Kambar Atanyňky*

Sazy *Muhammet Atajanowyňky*

Allegro

Dun - yo - da eng sof,

ti - niq,

Nur - lar ich - ra eng yo - niq.

Ko' - rar rav -

shan

va a - niq,

Bo - la - lar - ning

ko'z - la - ri. Is - siq - dir yul - duz - la - ri,
 Naqsh ol - ma - day yuz - la - ri.
 Yol - g'on ayt - mas so'z - la - ri
 Bo - la - lar - ning ko'z - la - ri,
 Bo - la - lar - ning
 ko'z - la - ri.

Dunyoda eng sof, tiniq,
 Nurlar ichra eng yoniq.
 Ko'rar ravshan va aniq,
 Bolalarning ko'zlari.

N a q a r o t :

Issiqdir yulduzlari,
 Naqsh olmaday yuzlari.
 Yolg'on aytmas so'zlarni
 Bolalarning ko'zlari.

Vatanim deb charaqlar,
Xalq baxtidan yaraqlar.
Doim do'stni so'roqlar
Bolalarning ko'zlari.

Naqarot:

Tinchlik bo'lsin mustahkam,
G'am ko'rmasin biron dam.
Yashnab kulsin chinakam
Bolalarning ko'zlari.

NOTA SÜYNMELERINI UZALDÝAN BELGILER.

Nokatly nota

Heñleriň reňbe-reň çykmagy üçin kompozitorlar aşakdaky käbir notalar süynmesini «nokatlar» kömeginde uzaldylýar.

Nokatlar (·) kömeginde nota deň ýarpa uzalýar; ýene-de düşnükli bolar ýaly sanlar bilen görkezmek hem mümkin:

$$\circ (4 \text{ çäryek}) \text{ — } \circ (6 \text{ çäryek}) = 4+2=6$$

$$\downarrow (2 \text{ çäryek}) \text{ — } \downarrow (3 \text{ çäryek}) = 2+ 1= 3$$

$$\downarrow (1 \text{ çäryek}) \text{ — } \downarrow (3 \text{ sekizlik çäryek}) = 1+0,5 = 1,5$$

$$\downarrow = \downarrow + \downarrow = \downarrow \text{ (with a dot) }$$

$$\downarrow = \downarrow + \downarrow = \downarrow \text{ (with a dot) }$$

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestriň düzümine girýän üflenip çalynýan agaç we mis saz gurallary toparlaryna haýsy sazlar girýär.
2. F. Mendelsonyň “To’y marshi”ndan deňlenen parçada nähili üflenip çalynýan saz gurallarynyň ýaňy ýaýraýar?
3. Nokatly nota näme?

9-njy ders. SIMFONIK ORKESTRIŇ KAKYLYP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

Simfonik orkestriň kakylp çalynýan saz gurallary toparynda 20-den artyk bütin dünýä ýaýran urma-kakylp çalynýan saz gurallary ulanylmagy mümkin. Ýöne litawralar, baraban, tarelka ýaly saz gurallary hemişe ulanylýar.

Sazyň özbeklere mahsus ýaňlanmagy üçin Özbegistanyň kompozitorlary nagara we depleri ussatlyk bilen ulanyşlary gulagymyza siňip gidendir. Bu heňlerde özgeçe joşgunlyk bar.

Barabanlar

Tarelkalar

Litawralar

Synp fonotekasyndan Awaz Mansurowyň “Navro‘z bayramiga!” uwertýurasyny diňläň.

CHUMOLI
(Özbek dilinde)

Sözleri *R.Ishakowyňky*

Sazy *Alyşir Rasulowyňky*

Şadyýan

Chu - mo - li, chu - mo - li – Char - chash ni - ma bil - may - di.
 Chu - mo - li, chu - mo - li – Meh - nat qi - lib tin - may - di.
 Don yi - g'ib tol - mas ish - dan – Chu - mo - li, chu - mo - li.
 Muh - toj bo' l - may - di qish - da – Chu - mo - li, chu - mo - li. Hur - mat - la - shar
 bir - bi - rin, Ha - lol - lik no - ni shi - rin.

Naqarot:

Chumoli, chumoli –
 Charchash nima bilmaydi.
 Chumoli, chumoli –
 Mehnat qilib tinmaydi.
 Don yig'ib tolmas ishdan –
 Chumoli, chumoli.
 Muhtoj bo'lmaydi qishda –
 Chumoli, chumoli.
 Hurmatlashar bir-birin,
 Halollik noni shirin.

Ish zavqin sezar bari –
 Chumoli, chumoli.
 Birlashib o'zar bari –
 Chumoli, chumoli.
 Hurmatlashar bir-birin,
 Halollik noni shirin.

LIGA

Liga hem nota süýnmelerini uzaldýan belgilere girýär. Onuň kömeginde nota süýnmesini islendikçe uzaltmak bolýar.

Şeýle ýagdaýlarda nota sesini 1 demde aýtmak ýa-da käbir saz guralynda üznüksiz ýerine ýetirip durmaly.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestriň kakylp çalynýan saz gurallary toparynda näçe saz guraly ulanylmagy mümkin? Hemişe ulanylýanlary haýsylar?
2. Simfonik saz has-da özbekçe ýaňlanmagy üçin nagara we dep ulanylmagyna nähili garaýarsyňyz?
3. Awaz Mansurowyň «Navro'z bayramiga!» uwertýurasyny diňläp, alan täsirleriňiz barada aýdyp beriň.
4. «Chumoli» aýdymynyň awtorlary kimler?
5. “Liga” diýende nämäni düşünýärsiňiz?

BERKITMEK ÜÇIN ÝUMUŞLAR I ÇÄRÝEK

1. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylp çalynýan saz gurallary toparyny tapyň.

a)

b)

d)

2. Simfonik orkestriň üflenip çalyňýan agaç saz guralyny tapyň.

a)

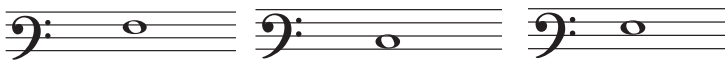

b)

d)

3. Bas açaryndaky Do notasyny anyklaň.

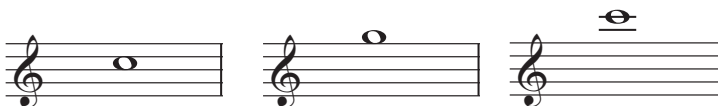

a)

b)

d)

4. Skripka açaryndaky Do notasyny anyklaň.

a)

b)

d)

5. Dinamiki belgileriň atlaryny anyklaň.

II ÇÄRÝEK

HOR SUNGATY. SAZDA WOKAL-SIMFONIK ŽANRLAR

1–2-nji dersler. HOR SUNGATY. HOR TOPARLARYNYŇ GURLUŞY WE GÖRNÜŞLERI

Saz medeniýetinde hor sungaty uly ähmiýete eýe. **Hor – köp sesde aýdym aýdýan uly topardtr.** Hor sözüni iki hili manyda düşünmek mümkin. Birinjisi – ýerine ýetiriji topar bolsa, ikinjisi – hor toparynyň ýerine ýetirişine niýetlenip ýazylan saz eseri. Hora gatnaşyjylaryň sany 20–30 sanydan başlap, kä halatlarda 1000 we ondan artyk adam bolmagy-da mümkin. Saz gurallarynyň ýerine ýetirmeginde köp sesli sazy diňlänimiz ýaly, hor arkaly hem iki, üç we ondan artyk sesli eserleri ýerine ýetirmegi we diňlemegi öwrenipdik.

Hor toparlary hem kadalara laýyklykda birnäçe görnüşe bölünýär. Diňe çagalardan düzülen hor – *çagalar hory*, aýal-gyzlardan düzülen hor – *aýal-gyzlar hory*, erkeklerden düzülen hor – *erkekler hory* diýlip atlandyrylýar. Erkekler we aýal-gyzlardan düzülen hora *garyşyk hor* diýilýär. Çagalar hory garyşyk horda-da gatnaşmagy mümkin.

Horda 4 hili ses bar: çagalara we aýal-gyzlara mahsus bolan ses – **soprano** we **alt** diýilýär. Erkekler mahsus bolan – **tenor** we **bas** deyiladi. Sanap geçilen seslerdäki her bir aýdym aýdyjy diňe öz wezipesini düşünmek bilen dogry ýerine ýetirende horuň kämil, ýakymly we çeper obrazly eşidilmegine mümkinçilik döredilýär.

Hora gatnaşyjylaryň sanyna garap **kamer hory, uly hor, ýygyndy hor** diýlip atlandyrylýar.

Hor toparlary hor eserini orkestr ýa-da saz gurallarynyň goşulýşmagynda ýerine ýetirýärler. Saz gurallary goşulýşmazdan, diňe öz seslerinde aýdym aýdýan hor toparyna **capella** diýilýär. Kapella ýerine ýetirilişi üçin ýazylan hor eseri **a capella** diýlip atlandyrylýar.

Hor toparlarynyň sahna çykmagy, şowhunsyz ýerleşşi we çykyp gidişini dersiň dowamynda okuwçylaryň kömeginde amalda görkezip bermek mümkin:

Sahna çykylanda ilki 1-nji hatar çykyp ýerleşýär, soň galan hatarlar ýerleşýäri

Sahnadan çykyp gidilende 1-nji hatar bir ädim öňe süýşüp, galan hatarlaryň tertip bilen çykyp gitmegine garaşýar. Muňa– sahna medeniýeti diýilýär.

Synp fonotekasyndan Naira Şarafiýewanyň “Childirma chola” aýdymyny diňläň.

YOMG'IR YOG'ALOQ

(Özbek dilinde)

Sözleri F.Şohysmaýylyňky,

Sazy B.Umidjanowyňky

Allegretto

Yom-g'ir yog', yo-g'a - qol

La-la-la-la-la, la-la-la-la-la, la-la-la-la-la, la-la-la-la-la,

chaq-mo-g'ing - ni cha-qa qol. La-la-la-la-la, la-la,

La-la-la-la-la, la-la-la-la-la, Qo'-zi-qo-rin to'p-to'p-to'p,

La - la-la - la-la, la - la. Biz te-ray-lik ko'p-ko'p-ko'p.

Yer - ga tush - sin os - mon - dan. Biz te-ray-lik ko'p-ko'p-ko'p.

Yom - g'ir yog' yo - g'a qol, da-la qir-ga o - qa - qol.

La - la - la - la - la, la - la-la - la - la, la - la - la-la-la, la

O't ko'-kar-sin mo'l- mo'l, o-chi-la-qol - sin-tez-tez chuch-mo-ma-yu

la - la - la. la - la - la - la - la. Chuch-mo-ma-yu

qo-qi-gul chuch-mo-ma-yu qo-qi-gul, la-la-la-la-la-la la-la-la-gul...

qo-qi-gul chuch-mo-ma-yu qo-qi-gul, chuch- mo - ma - gul

f
yom-g'ir yog' yo-g'a- qol

p
La-la-la-la-la, la- la-la-la-la, la- la- la-la-la-la, la - la-la-la-la,

p
Sut-su- ving - ni so- g'a - qol. la - la - la - la - la, la - la

f
La - la - la - la - la, la - la - la - la - la, ko' - kar - sin bug' - do - yi - miz,

Meno mosso

f
la - la - la - la - la, la - la. Non pi-shir - sin o - yi - miz

biz- ga katta -kon kul - cha. Non pi-shir - sin o - yi - miz

yom-g'ir yog',

mf
yo-g'a-qol, yo-g'a-qol !

Yom-g'ir yog',

gliss.
gliss.

FERMATA

Fermata¹ nota we pauzalaryň uzynlyk mukdaryny 1,5-2 essä çenli süýndirmek üçin ulanylýan ýörite belgi. Ol $\frown$ ýa-da $\smile$ şekilde bolup notalaryň we pauzalaryň üstüne ýa-da astyna goýulýar.

Allegretto

Fermatanyň uzynlygy eseriň çeper manysyna we umumy häsiýetine bagly bolýar. Fermatalar özbek milli uly aýdymlarynda-da köp ulanylýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Hor diýende nämäni düşünyärsiňiz we nähili hor görnüşlerini bilýärsiňiz?
2. “Tenor” we “Bas” sesleri kimlere mahsus?
3. Naira Şarafiýewanyň “Childirma chola” aýdymynda nähili sesleri diňlediňiz?
4. Fermata diýende nämäni düşünyärsiňiz?

3-4-nji dersler. HORDA ÝERINE ÝETIRMEK ÜÇIN HALK AÝDYMLARYNY KYBAPLAŞDYRMAK

Professional kompozitorlar hor üçin original eserler döretmek bilen birlikde halk aýdymlaryny hem köp sesli edip hora kybaplaşdyrylan. XX asyryň 50-nji ýyllaryndan başlap Mutal Burhanowyň sazsyz horlary nusga derejesinde abraý gazanypdyr. Bu babatda onuň “Yorlarim”, “Endi sendek”, “Bibigul”, “Sari ko’hi baland” ýaly eserlerini sanap geçmek bolýar.

Soňluk bilen M. Burhanowa egindeş bolup ençeme kompozitorlar halk aýdymlaryny hor üçin kybaplaşdyrdylar. Bulara Sabir Babaýewiň “Chaman ichra”, Ikram Akbarowyň “Qoyilman”, Batyr Umidjanowyň “Qilpillama”, Şermat Ýarmatowyň “Boychechak”, “Chittigul”, “Qari chumchuq chaqimchi”, Mustafu Bafoýewiň “Mavrigi” ýaly eserlerini mysal getirmek mümkin.

¹ fermata (*ital.*) – togtamak, säginmek.

Synp fonotekasyndan Mutal Burhanowyň saz gurallary goşulyşmazdan hora laýykklan “Yorlarim” eserini diňläň.

BOYCHECHAK
Özbek halk aýdymy
(Özbek dilinde)

Şermat Ýarmatowyň
çagalar hory üçin niýetlenen

Janly, şadyýan

p

(Chapak)

Bo - la, bo - la, bo - la bo - la,

mf *f*

bo - la, bo - la, bo - la, bo - la bo - la, bo - la, bo - la, bo - la,

bo - la, Boy - che - chak

Boy - che - cha - gim
Boy - che - cha - gim

boy - lan - di, qo - zon to' - la ay - ron - di
hil - lo - li, ham - yon ham - yon til lo - li

Ay - ro - ning - dan ber - ma - sang, qo - zon to - vo - g'ing
Ham - ma bo - zor bir bo - zor, at - rof - la - ri

mf

vay - ron - di. Qat - tiq yer - dan qa - ta - lab chiq - qan
 lo - la - zor.

p

boy - che - chak, yum - shoq yer - dan

chak. Boy -

yu - ma - lab chiq - qan boy - che - chak.

che - chak,

bo - la, bo - la, bo - la, bo - la bo - la, bo - la, bo - la, bo - la

boy che - chak, Boy - che - chak.

3. Boychechakni tutdilar,
Simyog'ochga osdilar,
Qilich bilan choldilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Naqarot:

Qattiq yerdan qatalab
chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab
chiqqan boychechak.

RITM (USULLAR)

Ritm – bu belli bir heñiş sazly sesleriniñ uzyn-gysga bolup çalşyp durmagydyr. Islendik sazyň ýa-da aýdym heñiniñ öz ritmi bar. Meselem, hemmämiz gowy bilýän “Chamandagul” halk aýdymynyň ritmi aşakdaky ýalydyr:

Özbek sazlarynyň we tanslarynyň, aýratynam, depimiziň usullary reñbe-reñ we çylşyrymlydyr.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Halk aýdymlaryny hor üçin laýyklyk haýsy kompozitorlary bilýärsiňiz? Eserlerini sanap geçiň.
2. Berlen ýumuşlardaky ölçegi aýdyň.

3. “Boychechak” aýdymyny kim hor üçin laýykladypdyr?

5-nji ders. SAZDA WOKAL-SIMFONIK ŽANRLAR

Saz sungatynda žanrlaryň köplügini gowy bilýärsiňiz we sanap berip bilýärsiňiz. **Wokal-simfonik** žanrlar hem giň ýaýran.

“Wokal-simfonik” diýende nämäni düşünmeli?

“Wokal” – bu aýdym aýtmagy aňlatsa, “simfonik” diýeni – simfonik orkestriň goşulyşmagyny aňladýar. Aýdym ýekelikde-de, hor hem aýtmagy mümkin. Şeýle görnüşde döredilip, ýerine ýetirilýän eserleriň žanrlaryny anyk bellemek mümkin. Bular wokal- simfonik sýuita, poema, kasynda, kantata ýa-da oratoriýalara bölünýär.

Synp fonotekasyndan M. Bafoýewiň “Buxoroyi sharif”
tele-opera dessanyndan parçalar diňläň

O‘ZBEKISTONIM

(Özbek dilinde)

Sözleri F.Şaysmaýylyňky,

Sazy Ş.Ramazanowyňky

Mars

1. Ko'r - kam di - yor - san, bag' - ri ba - hor - san,

Keng pax - ta - zor - san, gul - la - gin, O'z - be - kis - to -

nim! Jo - ney, keng pax - ta - zor - san, gul - la - gin,

Naqarat :

O'z - be - kis - to - nim!

Pax - tang ka - bi oq,

iq - bo - ling por - loq, pax-tang ka - bi oq,

iq-bo-ling por-loq, Sharq uz - ra ma -yoq, pax-ta-kor,

O'z - be - kis - to - nim! Sharq uz - ra ma -

yoq, pax-ta - kor, O'z - be - kis - to - nim! Jon,

O'z-be - kis - to - nim. O'z-be - kis - to - nim!

Tog'laringda kon –
 Ma'danga makon,
 Senga fido jon,
 Gullagin, O'zbekiston!

Sen ona yurtim,
 Durdona yurtim,
 Mardona yurtim –
 Gullagin, O'zbekistonim!

Naqarot:

Paxtang kabi oq,
 Iqboling porloq,
 Sharq uzra mayoq,
 Paxtakor, O'zbekistonim!

PARTITURALAR WE KLAWIRLER

Islendik saz heňi eser hökmünde nota düşürilmek bilen, onuň görmüşi partitura ýa-da klawir şeklinde bolýar.

Partitura – ansambl, hor, orkestr üçin ýazylan eserleriň nota ýazuwydyr. Şeýle toparlaryň her bir gatnaşyjysy bilelikde ýerine ýetirýän heň ýollary, partiturada kadalar boýunça ast-üst edip köp hatarly mahsus nota depderine ýerleşdirilen bolýar.

Klawir bolsa şu ansambl, hor, orkestr ýa-da sahna eserleriniň sazyny ykjam edip, sesli we fortepianoda ýerine ýetirmek üçin niýetlenip ýazylan nota depderindäki ýa-da toplumlarda çap edilen görmüsidir.

Moderato ♩ = 68

Yekelikde

Soprano

Alto

Tenor

Bass

Soraglar we ýumuşlar

1. “Vokal simfonik” žanr näme?
2. Diňlenen “Buxoroyi sharif” eserinde siz nähili wokal sesleri anykladyňyz?
3. Partiturada nähili kadalar bar we nähili ýerleşdirilýär?

6-7-nji dersler. KASYDA ŽANRY. KANTATALAR WE ORATORIÝALAR

Çeper söz ussasy, ýekelikde aýdym aýdýanlar, hor we orkestr üçin döredilen eserlerde haýsy-da bolsa bir beýik şahs beýgeldilse ýa-da Watany wasp edip, joşup aýdylsa, olary Kasyda žanrynda ýazylan, diýip bellemek mümkin. Kompozitor we şahyr hyzmatdaşlykda dörediljek täze eser librettosyny, ýagny temany doly açyp berýän sözleri we goşgy teksti öňünden ylalaşyp ýazýarlar. Soň kompozitor bu libretto esasynda bitewi saz eseri – **k a s y d a** döretmäge girişýär. Kasydalar köpräk baýramlarda we dabaralarda ýerine ýetirilýär.

Wokal-simfonik saz ýönelişinde **k a n t a t a** žanry hem giň ýaýran. Bu žanrda döredilen eserlerde häzirki döwür, täze taryhyň möhüm wakalary görkezilýär. Kantatalar dabaraly, lirik we epik häsiýetde ýazylýp, birnäçe bölekden ybarat bolmagy mümkin. Gutarnykly mana eýe böleklerini aýry-aýry ýerine ýetirmek hem bolýar.

Oratoriýa vokal-simfonik sazyň iň iri žanry bolup, adatda, dramatik temada ýazylýar. Dramatik wakalar sözde we sazda duýlup dursa-da, ýekelikde aýdym aýdýanlar we hor sahnada hereket etmeýär. Oratoriýanyň kantatadan tapawudy onuň göwrümi taýyndan ululygy, epik-dramatik karakterde bolmagy we temasynyň giňligindedir.

Synp fonotekasyndan Gafur Kadirowyň “Maktabjon – oftobjon” kantatasyndan bölekler, M. Burhanowyň A. Oripowyň goşgy librettosyna ýazan “Alisher Navoiyga qasida” eserini diňläň.

OPPOQ QISH-EY, OPPOQ QISH

(Özbek dilinde)

Sözleri *Polat Möminiňki*

Sazy *Anatoliý Warelasyňky*

§ **Ýuwaşja**

Dam ol- moq- da da- la - lar, Keng vo- diy- lar,

da - ra - lar. Fa-s(i)l zav-qi at-rof -ga, qo' - shiq bo' -lib

ta - ra - lar. Op-poq - qish-ey, op-poq-qish, Eh qor-la-ri

yum-shoq qish. Cha-na, kon-ki o'y-nat - gan

Quv- noq qish-ey quv-noq qish. Tar-nov-lar-da

su-ma-lak, Ko'l-lar oy- na yax-ma-lak.

Ay -ting, ay-ting bo'l -ma-sin, Hech kim yo'l-da charx-pa

lak. Op-poq qish-ey, op-poq qish, Eh qor-la-ri

yum-shoq qish. Cha-na, kon-ki o'y- nat - gan

Quv - noq qi - shey, quv - noq qish.

Dam olmoqda dalalar,
Keng vodiylar, daralar.
Fasl zavqi atrofga
Qo'shiq bo'lib taralar.

Naqarot:

Oppoq qish-ey, oppoq qish,
Eh qorlari yumshoq qish.
Chana, konki o'ynatgan
Quvnoq qish-ey, quvnoq qish.

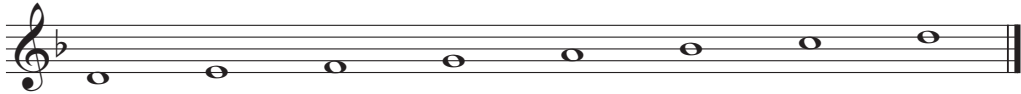
Tarnovlarda sumalak,
Ko'llar oyna, yaxmalak.
Ayting, ayting, bo'lmasin,
Hech kim yo'lda charxpalak.

Naqarot:

 Fa mažor.

Re minor.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Kasyda, kantata, oratoriýa žanrlary barada aýdyp beriň.
2. “Oppoq qish-ey, oppoq qish” aýdymynyň awtorlary kimler?
3. Berlen ýumuşlardaky ölçeg anyklaň.

BERKITMEK ÜÇIN ÝUMUŞLAR II ÇÄRÝEK

1. Horda näçe hili ses bar?

- a) 3 hili;
- b) 6 hili;
- d) 4 hili;
- e) 5 hili;

2. “Hor” diýende nämäni düşünyärsiňiz?

- a) sazandalardan düzülen topar;
- b) aýdym aýdyanlar topary;
- d) sazandalar we tansçylardan düzülen topar;
- e) aýdymçylar topary.

3. “Soprano” we “alt” sesleri kimlere mahsus?

- erkekler;e;
- aýallara we erkekler;e;
- aýal-gyzlara ýa-da çagalara;
- garyşyk horlara.

4. XX asyryň näçenji ýyllarynda Mutal Burhanowyň goşulýşmaýan horlary nusga derejesinde abraý gazanypdyr?

- 50-nji ýyllarda;
- 60-njy ýyllarda;
- 40-njy ýyllarda;
- 30-njy ýyllarda.

5. Aşakdaky rebusy sesiň atlaryny goýup okaň.

A musical staff in G-clef with four measures. The notes are: two eighth notes in the first measure, a half note in the second, a half note in the third, and a half note in the fourth. Below the staff are four groups of syllables: '- y - k', '- nora', '- nut -x', and '-n'.

6. Aşakdaky maşkda “x” -iň ýerindäki ses uzynlygyny anyklaň.

Two musical staves in G-clef. The top staff is in 2/4 time and has four measures of eighth notes. The bottom staff is in G-clef and has five measures. Above the first four measures of the bottom staff are 'x' marks. The notes in the bottom staff are: a dotted quarter note, a quarter note, a quarter note, a quarter note, a quarter note, a quarter note, a quarter note, a quarter note, and a quarter note.

7. Ritmini anyklaň.

A musical staff in G-clef with a 2/4 time signature. It contains a sequence of eighth notes: quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter, quarter.

III ÇÄRÝEK

SAHNA SAZ ESERLERI – BALET WE TANS SUNGATY, SAZLY DRAMA WE KOMEDIÝA, ÇAGALAR ÜÇIN SAZLY ERTEKI-TOMAŞALAR

1-nji ders. SAHNA SAZ ESERLERI

Sahna saz eserlerine – Opera, Balet, Sazly drama we komediýa, Operetta, Çagalar üçin döredilen sazly ertekiler, sazly tomaşalar girýär. Watanymyzyň her bir perzendi ýokarda atlary sanap geçilen žanrlarda ýazylan saýlama eserleri bilmegi, diňläp, tomaşa edip, olary bir-birinden tapawutlandyrmagy bilmelidirler. Şeýle žanrlarda döredilen eserleri sahnalaşdyrmak üçin bütin dünýäde bolşy ýaly biziň Respublikamyzda hem mahsus teatr-tomaşa jaýlary bar. Meselem, Alyşir Nowaýy adyndaky Uly Akademik opera we balet teatry, Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatry, Operetta teatry, Özbek we rus ýaş tomaşaçylyk teatrlary, Respublikan gurjak teatrlary, welaýatlarymyzdaky we şäherlerimizdäki Döwlet teatrlary.

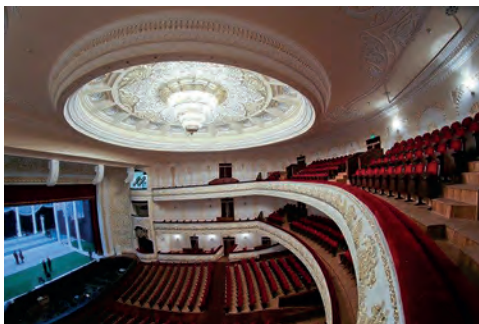

**Alyşir Nowaýy adyndaky
Uly Akademik opera we balet teatry**

Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatry

**Alyşir Nowaýy adyndaky
Uly Akademik opera we balet
teatry**

**Mukymy adyndaky Respub-
likan döwlet sazly teatry**

Synp fonotekasyndan P.Çaykowskiýniň “Oqqush ko’li” baletinden parçalar diňläň.

SERHETÇINIŇ AÝDYM

Sazy Gurbanguly Nuryýewiňki

Sözleri Nurmyrat Gurbanmyradowyňky

Tempo di Marela
1,2

Go - ra-ýan ser - het,   Ýa-rag e- lim - de.   Ýü- rek-de Wa - tan,

mf

Was - py di-lim - de.   Aý-dyp-dym ka-sam   Ak ýü-re - gim-den.

7

1. Ja-nym be-re-rin,   Geç-me-rin sen-den.   Geç-me-rin sen-den.

2.

1.   2.

3

Goraýan serhet,
Ýarag elimde.
Ýürekde Watan,
Waspy dilimde.

G a ý t a l a m a :
Aýdypdym kasam
Ak ýüregimden.
Janym bererin,
Geçmerin senden.

Hiňlenip assa,
Aýdýaryn aýdym.
Dünýäm parahat,
Asmanym aýdyň.

G a ý t a l a m a :

SAZDA ÖLÇEGLER

Islendik ýaňlanýan ýa-da nota düşürilen saz eseriniň öz ölçegi bar. Ölçegsiz saz bolmagy mümkin däl. Bu bolsa eseri diňleýjä makul bolmagyna uly kömek edýär. Ölçegleriň aýdylyşy we ýazylyşy aşakdaky ýalydyr:

Iki çäryek – 2/4
Üç çäryek – 3/4
Dört çäryek – 4/4
Altydan sekiz – 6/8 we başgalar.

Sazda ölçeg sifrleri eseriň başlanyşynda, açarlar we alterasiýa belgilerinden soň goýulýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Sahna saz eserlerine nähili tomoşalar girýär?
2. Respublikamyzdaky bar bolan teatrlary sanap bilersiňizmi? Haýsy teatrlara bardyňyz ýa-da baryp tomaşa etmek isleýärsiňiz?
3. Diňlenen sazly parçalaryňyz bir-birinden tapawutlanýarmy? Aýdyp beriň.
4. “Serhetçiniň aýdymy”nyň awtorlary kimler? Çala ses bilen aýdyp beriň.

2-3–nji dersler. BALET SUNGATY. ÖZBEK BALETI

Balet – saz we tans hereketleri arkaly obrazlar, wakalar döretmek sungatydyr. Balet eserini dramatik tema, tans, üm-yşarat, nepis hereketler, saz, sahna bezegleri we egin-eşikler düzýär.

Bütün dünýä meşhur bolan “Oqqush ko’li”, “Qarsildoq” we “Uyqudagi go’zal” baletlerini XIX asyrda ýaşan rus kompozitory Pýotr Iliç Çaykowskiý döredipdir. Bu baletleri biziň halkymyz hem gowy bilýär, söýüp tomaşa edýär. XX asyrda döredilen “Gayane”, “Spartak” (Aram Haçaturýan), “Bog’chasaroy fontani” (B. Asafýew), “Romeo va Julyetta”, “Zolushka” (S. Prokofýew) baletlerini hem köpçülik bilýär.

Balet sungaty Özbekistanda hem ösen. XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap «Paxta» (Roslawes), «Orzu» (I. Akbarow), «Sevgi tumori» (M. Aşrafy), «Tanavor» (A. Kozlowskiý) ýaly

baletler döredildi. 80-nji ýyllarda özbek kompozitory Ulugbek Musaýew tarapyndan döredilen «Hind dostoni» we «To'maris», Awaz Mansurowyň 1 perdeli «Sharq afsonasi», Enwer Ergaşewiň «Humo» baletleri ile ýarady. 90-njy ýyllarda bolsa Mustafafo Bafoyew «Ulug'bek burji» we «Nodira» milli tans usulyndaky baletlerini döretti.

Balet sungatyny ähli halklar birmeňzeş düşünyär we söyüp tomaşa edyär. Mundan soň hem ýokary nusgada özbek baletleri döredilip, bütin dünýä tanaldy.

Synp wideotekasyndan Ulugbek Musaýewiň «To'maris» baletinden parçalar tomaşa ediň ýa-da fonotekadan Awaz Mansurowyň «Sharq afsonasi» baletinden saz diňläň.

SUMALAK
(Özbek dilinde)

Sözleri *Tohtamurat Bahramowyňky*

Sazy *Şermat Ýarmatowyňky*

Ÿ **Ýuwaşja**

⊙ Tugallash uchun

Tomchilar billur rangda,
Qarang, qarang, qarang-a,
Ko‘z yoshin qilmas kanda,
Attang, attang, attang-a.

Qishni kuzatsa kerak
Sumalak,
Bahordan berib darak...
Chak-chak, chak-chak,
chak-chak-chak.

DIRIŽYORLYK SUNGATY

Dirižyor – saz eserini ýerine ýetiriji toparlara ýolbaşçylyk edýän senetkärdir. Ol saz ugrunda çuňňur bilime eýe bolmalydyr. Dirižyor saz eserini köpçülikleýin ýerine ýetirilmegine çenli ýerine ýetiriji topar bilen bolan hemme taýýarlygy alyp barýar. Esasy ýerine ýetirilen wagtynda eseriň oýnalyş tizliginiň dinamiki öwüşginleri we ýerine ýetirijileri togtamak ýa-da ýerine ýetirmeli wagtalaryny görkezip durýar, topary birleşdirýär, ruhlandyrýar we eseri çeper ýerine ýetirilmegi üçin hereket edýär. Dirižyorlyk sungat we kär hökmünde XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda şekillenipdir. Dirižyorlar iki ugurda işleýär. Orkestr dirižyory we hor toparynyň dirižyory. Özbek dirižyorlaryndan M.Aşrafyny, D.Abdurahmanowany, Z.Haknazarowy, E.Azimowy, F.Abdurahimowany hem-de hor toparlarynyň dirižyorlaryna W. Umidjanowy, Ş. Ýormatowy, J. Şukurowlary mysal getirmek mümkin. Watanymyzyň saz medeniýetiniň ösmeginde dirižyorlyk sungatynyň barha ilerlemegi uly ähmiýete eýedir.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Balet näme?
2. Nähili özbek baletlerini bilýärsiňiz?
3. “To‘maris” baletiniň awtory kim?
4. Pýotr Çaykowskiý döreden we ýene başga meşhur baletleriň atlaryny bilýärsiňizmi?
5. “Oqqush ko‘li”ni diňläniňizde size ýakan heňi çala aýdyp beriň.

4-5-nji dersler. ÖZBEK TANS SUNGATY. ÖZBEK TANS MEKDEPLERI

Her bir halkyň gadymdan şekillenip gelýän öz tans sungaty we şu tanslary aňladýan sazlary bolýar. Özbek halk tanslary hem giň ýaýran bolup, nepis hereketler we olara laýyk milli geýimler bilen çeper obrazlar döredilýär.

«Dilxiroj», «Qari navo», «Zang», «Duchava» ýaly tans sazlary ýaňlananda göz önümize anyk tans hereketleri gelýär. Soňky döwürde (XX asyryň 2-nji ýarymyndan başlap) Muhammetjan Mirzaýew, Bahtiýar Aliýew, Mustafó Bafoýew we başga kompozitorlaryň täze saz-heňleri esasynda özbek tans sungaty ösdi. Muňa Mukarrama Turgunbaýewa, Isohor Okilow, Kunduz Mirkarimowa, Ýulduz Ismatowa ýalylaryň sahnalaşdyran tanslary Özbekistanyň tans sungatynyň altyn fonduna girizilen.

Synp fonotekasyndan M. Mirzaýewiň «Bahor valsı» eserini we başga tans sazlaryny diňläň.

BARKAMOL AVLOD

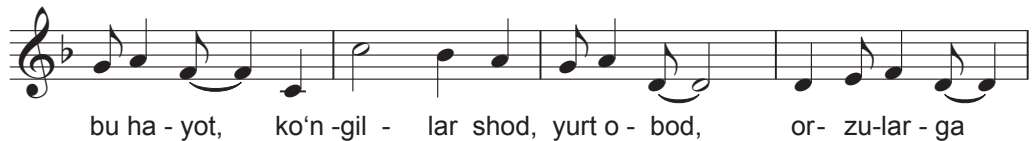
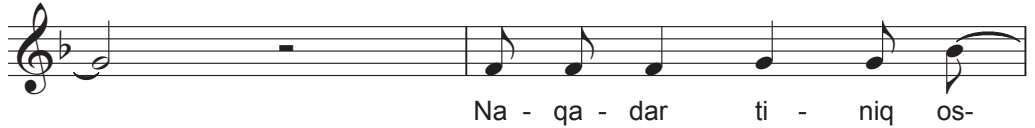
(Özbek dilinde)

Sözleri *Ykbal Mürzani*ni

Sazy *Iroda Yoldaşewany*ni

Şadyan

bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod, or - zu - lar - ga

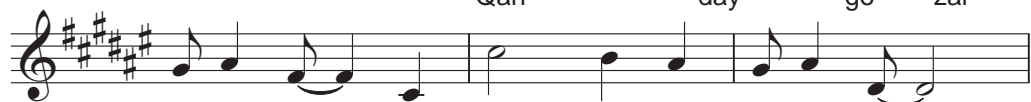

bo'l qa - not, bar - ka - mol av - lod, av - lod!

1. 2. Naqarot:

Qan - day go' - zal

bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod,

or - zu - lar - ga bo'l qa - not, bar - ka - mol av - lod. Qan -

day go' - zal bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod,

or - zu - lar - ga bo'l qa - not, bar - ka - mol av -

-lod, av - lod

To'lib oqsin daryolar,
Tinmasin sho'x navolar,
Ko'rib jamolimizni,
Qoyil qolsin dunyolar.

Dilni dilga bog'laymiz,
Yurt qadrini saqlaymiz,
Bobomizning ishonchin,
Biz, albatta, oqlaymiz.
O-o-o!

Naqarot:

Mukarrama Turgunbaýewanyň ömri we döredijiligi

Özbekistanyň halk artisti, Özbekistanyň görnükli tansçy aýaly, baletmeýster, köpçülikleýin özbek sahna tansy we “Bahor” tans ansamblynyň düýbünü tutujysy Mukarrama Turgunbaýewa 1913-nji ýylyň 31-nji maýynda Ferganada doglan. 1929–1933-nji ýyllarda M. Turgunbaýewa sazly teatr-studiýasynda milli tans boýunça görnükli halypa Ussa Alym Kamilow, ökde tansçy we artist Ýusufjan kyzyk(wäşi) Şakarjanowdan özbek, Ýewropa klassyky tansy, sahna-halk we estrada tans sungaty boýunça Tamarahanyň ýaly halypalardan sapak alypdyr.

Horeografiýa okuw mekdebinde okap ýören döwürlerinden başlap Mukarrama Turgunbaýewa Tamara Ýunusowa üçin “Bahor” tansyny sahnalaşdyrýar, ol bolsa “Bahor”y Moskwa, Warşawa, Hindistan, Hytaý we başga köp döwletleriň sahnalarynda üstünlikli ýerine ýetirýär. Mukarrama Turgunbaýewa ýerine ýetiriji-

lik we baletmeýsterlik işinden daşary 1947-nji ýyldan özbek horeografiýa okuw mekdebinde pedagoglik işini hem alyp barypdyr. Onuň şagirtleriniň arasynda görnükli özbek tansy aýallary Halima Kamilowa, Kunduz Mirkarimowa, Flora Kaýdani, Tamara Ýunusowa, Rano Kurbanowa, Bernara Kariýewa, Sewilýa Haýbullaýewa we başgalar bolupdyr. 1957-nji ýylda Mukarrama Turgunbaýewa “Bahor” milli tans ansamblyny döredip, şu topar üçin 15 sany konsert maksatnamasyny döredýär we olary sahnalaşdyrýar. Mukarrama Turgunbaýewa özbek horeografiýasynyň altyn fonduna girizilen “Tanovar”, “Katta o’yin”, “Jonon”, “Pilla”, “Paxta” ýaly özbek milli tanslarynyň esaslandyryjysy we ýerine ýetirijisi hasaplanýar.

1960-njy ýylda “Bahor” Özbekistan Döwlet milli tans ansamblyna öwrülýär. Mukarrama Turgunbaýewa 1978-nji ýylyň 26-njy noýabrynda Daşkent şäherinde aradan çykydyr.

ÖZBEK TANS MEKDEPLERI

Özbekistanda tans sungatynyň şekillenmegini esaslandyran tans ussalary we halypalaty hökmünde Ýusufjan waşi Şakarjanow, Ussa Alym Kamilow, Tamarahanym, Mukarrama Turgunbaýewa, Isahor Okilow, Galiýa Izmaýlowa, Ýelizaweta Petrosowa, Kunduz Mirkarimowa, Roziýa Karimowalar ykrar edilen.

Häzirki günde Özbekistanyň çäginde 5 sany tans mekdebi bar. Bular:

Fergana–Daşkent mekdebi; Buhara mekdebi; Horezm mekdebi; Surhanderýa–Kaşgaderýa mekdebi; Garagalpak mekdebi.

FERGANA–DAŞKENT TANS MEKDEBI

Fergana tanslary gadymdan “Katta o’yin” we “Kichik o’yin” görnüşlerine bölünipdir. “Katta o’yin” 280 den artyk dep usullaryna laýyk hereketlerden ybaray bolup, esasan uly meýdanlarda ýerine ýetirilipdir. “Kichik o’yin” bolsa öýlerde ýerine ýetirilipdir. Onda milli saz gurallary goşulyşmagynda aýdym (ýalla we lapar)lara tans edilipdir.

Fergana – Daşkent tans stilinde “Tanovar”lar möhüm orun tutýar. Tanowaryň halk aýdymy ýolundaky “Qorasoch”, “Sumbula” (halk sözleri), “Endi sendek” (Mukymynyň goşgusy) wariantlary dutar goşulyşmagynda ýerine ýetirilipdir. Tanowar ilkinji gezek Mukarrama Turgunbaýewa tarapyndan XX asyryň 40-njy ýyllarynda sahnalaşdyrylypdyr. Halypa senetkär 1957-nji ýylda “Bahor” tans maksatnamasyny düzüp, onda “Bahor” walsy, “Bayot”, “Pilla”, “Rohat”, “Paxta”, “Tanovar”, “Katta o’yin”, “Munojot”, “Namanganning olmasi” we başga ýüzlerçe tanslary sahnalaşdyrýarlar. Bu tanslar ençeme daşary ýurtlarda görkezilip, alkyşlara sezewar bolupdyr.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek tans sungaty barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. “Bahor walsi” tansynyň sazynyň awtory kim?
3. “Barkamol avlod(Kämil nesil)” aýdymynyň awtorlary kim? Aýdymyň sözlerini ýat tutuň.
4. Mukarrama Turgunbaýewanyň ömri we döredijiligi barada nämeleri bildiňiz?
5. Fergana tans mekdebiniň esaslandyryjysy kim?
6. Fergana tans mekdebiniň iň meşhur tanslary haýsylar?

6-njy ders. HOREZM TANS MEKDEBI

Özbek halk tans stili Horezm oazisinde gadym zamanlardan şekillenipdir we asyrlaryň dowamynda ösüp gelipdir.

Horezm sahna tans mekdebiniň esaslandyryjysy, Özbekistanyň halk artisti Gawhar Rahimowa 1968-nji ýylda Horezmde “Lazgi” tans ansamblyny düzüp, köp ýyllar şu ansamblyň ýolbaşçylyk etdi. Ansamblyň maksatnamasynda Ussa Alym Kamilow bilen sahnalaşdyrylan “Ufori sohta”,

“O‘zbekiston qizlari”, “Jayhun misoli”, “Lazgi”, “Ko‘zim qarog‘im”, “Lazgi salomi” ýaly Horezm tanslary orun alypdyr. Soňluk bilen ol Horezm mukamlaryna hem “Yurak uyg‘ondi”, “Xiva qizlarining lazgisi”, “Oltin zangi”, “Baxtiyor onlar” ýaly tanslary sahnalaşdyrýar.

BUHARA TANS MEKDEBI

Buhara tans mekdebinde el, aýak, ýüz we beden hereketleri Fergana we Horezm mekdepleri ýaly özboluşly bolan aýdymsazlaryň heňleridir usullaryndan ugur alyp şekillenipdir. Aýak batlanyşynyň bady, el hereketleriniň ýitiligi, syrat we garaýyşlardaky mertebelilik, iç-

ginlik, egin kakmalary bilen tomaşaça lezzet bagyşlaýar. Aýal-gyzlar üçin oňaýly “Buxorcha”, dep goşulyşmagyndaky erkekleriň “Mavrigi”si, şonuň ýaly-da, “Qayroqi ifori”, “Larzon”, “Zang” ýaly tans nusgalaryny hemmeler gowy bilýär, bir-birinden arkaýyn tapawutlandyry bilýärler.

Buhara tans mekdebiniň esaslandyryjylary Isahor Okilow we Margarita Okilowalardyr.

7-nji ders. GARAGALPAK TANS MEKDEBI

Özbeğistanyň medeniýeti-niň bir ganaty hökmünde asyrlaryň dowamynda ösüp gelyän Garagalpagystanyň medeniýetini görmek

mümkin. Onuň medeni mirasynyň baýlygyny, gymmatlyklarynyň ozaldan gelyänligi halk döredijiliginde, hususan-da, tans sungatynda aýdyň duýmak mümkin. Garagalpak halky, esasan baýram günlerinde özi ýaşayan gyrbaýyrlaryň eteginde, awullaryň

gözel künjeklerinde tans etmegi halaýarlar. Tanslar arkaly guwanjyny, durmuşdan lezzetlenişini, arzuw-höwesleriniň amala aşyşyny beden egin, kelle we aýak hereketlerinde tomaşa edýänlere düşnükli ýagdaýda aňladypdyrlar.

XX asyrda Garagalpak halk tansy käp derejesinde ýokarlanylýp, sahnalarda görkezilip başlanypdyr. “Ayqulash” (Aýdyň gije), “Shag’ala” (Çaýka guşy), “Shopanlar” (Çopanlar), “Aral jigitleri” (Aral ýigitleri), “Suo’g’a barg’an qiz” (Suwa baran gyz) ýaly tans sahna görnüşleri bilen Garagalpak halky özlüginini dünýä halklaryna tanaandan.

XX asyryň 1956–1970-nji ýyllarynda Garagalpagystanda ýaşap, döredijilikli zähmet çeken görnükli tansçy aýal we baletmeýster Ýelizawetta Petrosowa (“Lizaxonim” döredijilik lakamy bilen tanalan halypa) Garagalpak döwlet filarmoniýasynda tans ansambllarynyň düzülmeginde janaýamazlyk bilen işläpdir. Ol sahnalaşdyran “Qoraqalpoq to’yi” tans súuitasy, “Qiz uzatish”, “Baliqchilar”, “Oq oltin”, “Qirq qiz” ýalylar Garagalpak tans mekdebiniň şekillenendigini delillendirýär. Olar jahan sahnalarynda görkezilipdir we alkyşlara sezewar bolupdyr.

SURHANDERYÁ–KAŞGADERÝA TANS MEKDEBI

Surhanderyá–Kaşgaderýa tans mekdebi özbek medeniýetiniň ösmeginde öz ornuna eýe bolup, halk döredijiliginiň ýokary nusgasy hökmünde aýratyn üns berelikdir. Surhan oazisi örän gadymy taryha eýeligi bilen adamzat siwilizasiýasynyň ösüşine-de öz täsirini ýetiripdir.

Surhanderyá–Kaşgaderýa tans mekdebiniň esasy ýönelişi el, aýak, beden hereketleriniň many-mazmuny tebigatyň özgerişleri, şu çäniň klimaty, ýylyň pasyllarynyň özgerişleri bilen baglylykda ilatynyň durmuş ýörelgelerini, şertleridir zähmetini şöhlendirişdir. Hususan-da, baharky zähmet möwsümi gelmezinden öň – “Navro’z”, “Gul sayli”, “Shox moylash”, tomusky möwsümiň öňünden

– “Suv sayli”, “Choy momo”, “Shamol chaqirish”, gūyzi hasyl ýygymyndan oň oldi – “Xirmon” toýy, “Uzum sayli”, “Qovun sayli”, gyşda bolsa – “Qorxat”, “Yasan-tusan”, “Gap-gashtak” ýaly görnüşler tanslar arkaly wasp edilýär. Folklor aýdym-sazlarynyň

mazmuny bir-birine laýyk we ýörite hereketler, owadan milli lybaslar arkaly açyp berilýär.

Oazisiň ozaldan gelyän, maddy däl medeni mirasy halkara möçberinde köp ýyllardan bäri geçirlip gelinýän – “Boysun bahori” diýlip atlandyrylýan açyk folklor festiwaly arkaly бүтін дүнйә halklaryna wasp edilýär.

Synp fonotekasyndan Surhanderýa–Kaşgaderýa we Garagalpak tans sazларыndan nusga diňläň.

SUMALAK

(Özbek dilinde)

Sözleri Anwar Obidjanyňky

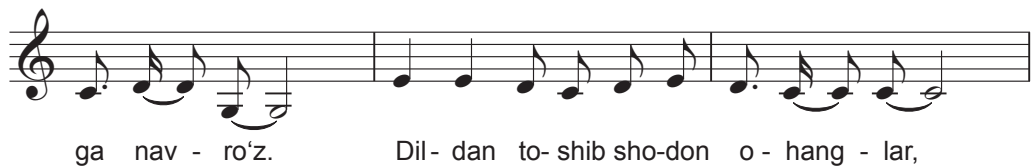
Sazy Hurşida Hasanowanyňky

 Ortaça

Chi-roy ber-di ko'k-lam-ga nav - ro'z

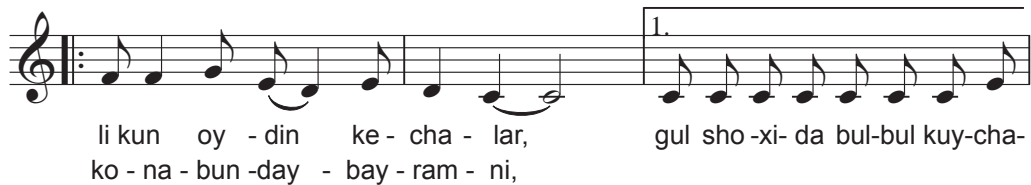
Gul-lar soch-di o-lam-

ga nav - ro'z. Dil - dan to - shib sho - don o - hang - lar,

Ay - lan - di zo'r bay - ram - ga nav - roz. Qu - yosh -

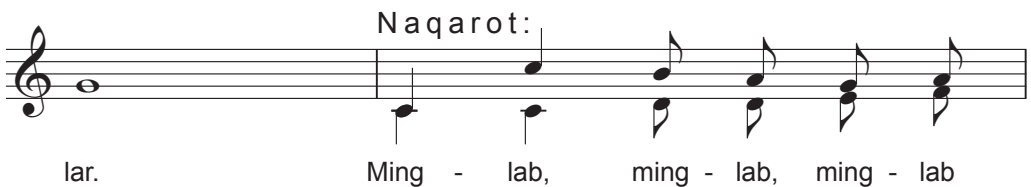

li kun oy - din ke - cha - lar, gul sho - xi - da bul - bul kuy - cha -
ko - na - bun - day - bay - ram - ni,

lar O'z - be - Or - zu qil - gan ne - cha - ne - cha -

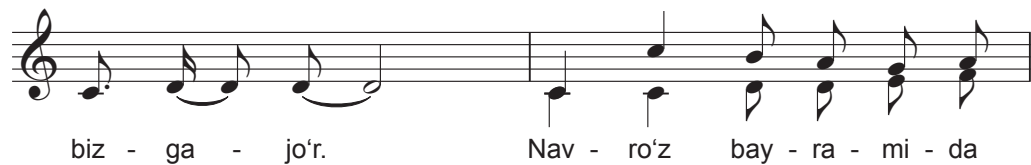
Naqarot:

lar. Ming - lab, ming - lab, ming - lab

o' - g'il - giz, Bo'l - sin, bo'l - sin

biz - ga - jo'r. Nav - ro'z bay - ra - mi - da

ham - ma - miz

Su - ma - lak su - ma - lak su - ma - lak - xo'r.

Naqarot:

2. Doshqozonda qaynaydi jo'shib,
Sumalak ham aytmoqda qo'shiq.
Sumalakdan yalar bolalar
Momolarning mehrini qo'shib.

Quyoshli kun, oydin kechalar,
Gul shoxida bulbul kuy chalar.
O'zbekona bunday bayramni
Orzu qilgan necha-nechalar.

TAMARAHANYM

Özbek professional tansynyň esaslandyryjylaryndan biri, Özbekistanyň halk artisti, sazanda, tansçy we baletmeýster Tamarahanyim (Tamara Artýomowna Petrosýan) 1906-njy ýylda Fergana welaýatyn-da doglan.

Ýaşlygyndan sungata ggyzyklananlygy sebäpli ilki Margilan, Fergana aýallarynyň arasynda tans edip, aýdym aýdypdyr hem-de Ýusufjan wäşi Şakarjanow, Ussa Alym Kamilowlardan özbek tans hereketlerini, Hamzadan aýdymçylyk, aktýorlyk ussatlygyny öwrendi.

1923–1924-nji ýyllarda Moskwa teatr tehnikumynda okaýar. 1924-nji ýylda M. Karikubowyň ýolbaşçylygyndaky konsert truppasynda işläp, şu truppa bilen 1925-nji ýylda Parižde Özbek tans sungatyny görkezdi. Tamarahanym “Lolaxon”, “Qorasoch”, “Bilak-uzuk”, “Oyijon”, “Fabrikaning yo'lida”, “Qizlar, shitobingiz nima”, “Gulyor” aýdymlary, “Dilxiroj”, “Qarinavo”; “Usmoniya” ýaly tanslaryny sahnalaşdyrypdyr. Tamarahanym Ikinji jahan urşy ýyllarynda konsert brigadalary bilen armiya bölümlerinde hyzmat edipdir hem-de onuň ýerine ýetirmeginde 500-den artyk aýdym we tanslar 86 dilde ýaňlanypdyr. Tamarahanym Fransiya, Norwegiya, Germaniya, Italiya, Türkiye, Eýran, Hindistan ýaly döwletlerde gastrol saparlarynda bolup, Özbek milli tans sungatyny wagyz edipdir.

2001-nji ýylda Özbekistan Respublikasynyň Birinji Prezidentiniň permanyňa görä, “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilen sylaglandy. Daşkent şäherinde onuň öý muzeýi işläp dur. Bu muzeýde dürli millet tanslaryna degişli lybaslary, şahsy zatlary, dürli ýyllardaky afişa we suratlary saklanýar. Bu menzil bu günki günde halkyň zyýaratgähine öwürüldi.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpak tansyny XX asyryň dowamynda sahna alyp çykyp, ony has-da ösdürmekde kimleriň hyzmatlary uly?
2. Surhanderýa tanslarynda hereketler we onuň butun bir bölümi näme diýlip atlandyrylýar?
3. Meşhur Garagalpak tanslarynyň atlaryny aýdyň.
4. Tamarahanymyň tans sungatyna goşan goşandy barada aýdyp beriň.

8-nji ders. SAZLY DRAMA WE KOMEDIYA

Özbekistanda saz sungatynyň ähli žanrlary ýaly sazly drama we komediya – sahna saz eserleri hem giň ýaýran. XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap Ýewropa operalaryna ökünme hökmünde bu žanrlar ösendir.

S a z l y d r a m a – saz guraly we wokaly saz esasy orny eýeleýän dramatik sahna eseridir. Tohtasyn Jalilowyň «Tohir va

Zuhra», «Nurxon» eseri, Tolibjan Sadykow we R. Glierleriň «Layli va Majnun», soňluk bilen Ýunus Rajabynyň, Saýfi Jelil, Mustaf Bafoýew, Farhod Alimow ýaly kompozitorlar döreden eserler sazly drama žanrynyň aýdyň nusgalaryna öwrüldi.

Sazly komediýanyň sazly dramadan tapawudy gaty az. Diňe olary dramatik temanyň ýönelişine garap tapawutlandyrmak mümkin: möhüm temadakysy sazly drama bolsa, satiriki temadakysy **sazly komediýa** dyr.

Şonuň üçin komediýalaryň sazy hem ýeňil, aýdyň heňlerde bolýar. Azerbaýjan kompozitory Uzeir Hajybekowyň «Arshin mol-olon», Manas Lewiýewiň «Toshbolta oshiq» we «Oltin ko'l», Ikram Akbarowyň «O'jarlar» ýaly eserleri muňa mysal bolup biler.

Synp fonotekasyndan “To’ylar muborak”, “Otmagay tong” we “Toshbolta oshiq” eserlerinden parçalar diňläň.

«IKI ÇÄRÝEK» (2/4) ÖLÇEGINDE DIRIŽÝORLYK

Bu ölçegde dirižýorlyk etmek üçin gelşikli syrat bilen dik durup, iki e1 egniň beýikliginde öňe galdyrylýar, barmaklar boş goýulýar. Dem alyp, iki e1 bir tekiz aşakdaky çyzylyp goýlan ugur boýunça hereketlenip başlaýar:

Çep el

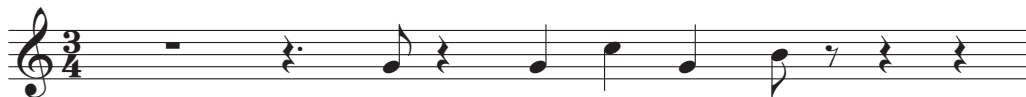
Sag el

«Bir» diýende eller aşak düşüp, gapdala gidýär; «iki» diýende bolsa ýokary galdyrylýar we bu hereket birsydyrgyn saz gutarýança gaýtalanýberýär.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. T. Jalilow we onuň «Tohir va Zuhra» sazly dramasy barada aýdyp beriň.
2. Sazly komediýany häsiýetlendirip beriň.
3. “Sumalak” aýdymyny labyzly aýdyň.
4. Takt çyzyklaryny goýuň.

9-njy ders. UZEIR HAJYBEKOWYŇ «ARSHIN MOL-OLON» SAZLY KOMEDIÝASYNYŇ DÜNYÄ HALKLARY SUNGATYNDAKY ORNY WE ÄHMIÝETI

Uzeir Hajybekow 1885–1948-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden beýik azerbajjan kompozitorydyr. Onuň ady illere ýaýran, saz eserleri hemmelere tanyş bolup galyrdy. Muňa esasy sebäp, öz halkynyň saz mirasyny kämil bilmek bilen birlikde dünýä medeniýetini hem çuňňur öwrenenidir. Diňe şeýle bilimlere eýe döredijiler adamlara ýakýan eserleri döretmegi mümkin. «Arshin mol-olon» sazly komediýasy dünýä halklary sungatynyň dürdäne eserine öwrülendigi ýöne ýerden

däl, elbetde. Bu eser özbek halkynyň hem söýgüli eserlerinden biri, ähli teatrlarymyzda sahnalaşdyrylan. Ençeme kompozitorlarymyz höwes bilen ondan ülni alypdylar. 1945-nji ýylda “Arshin mol-olon” kinofilmi surata alnyrdy.

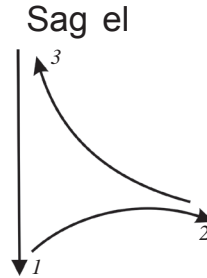
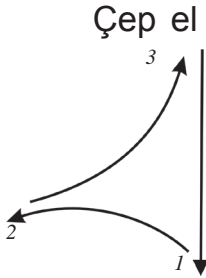
Synp fonotekasyndan “Arshin mol-olon” aýdym-sazlaryndan diňläp, lezzet alyň.

«ÜÇ ÇÄRÝEK» (3/4) ÖLÇEĞİNDE DIRİŽYORLYK

Owadan syrat bilen dirižyorlyk halatyny eýeläp, iki el bir-birine ters 3 ýönelişde aşakda çyzylyp goýluşy ýaly hereketlenip başlaýar:

VARRAK

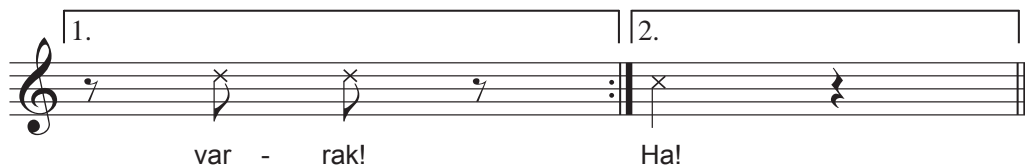
(Özbek dilinde)

Sözleri *U.Abdumuzimowanyňky*

Sazy *I.Ýoldaşewanyňky*

Howlukman

Ha - vo - da - gi hul - kar - san, ko'k - da sho -
 du - xur - ram - san, sa - mo - da qush - dek u - chib,
 Naqarot:
 yan-gi kun - ning ram - zi - sa - n Nur-ga to'l - sin
 te - va - rak, Nav - ro'z - dan kel - di da - rak,
 ba - land u - chi - ring var - rak, g'ir - g'ir - g'ir - g'ir

Havodagi hulkarsan,
Ko'kda shod-u xurramsan,
Samoda qushdek uchib,
Yangi kunning ramzisan!

Naqarot:

Nurga to'lsin tevarak,
Navro'zdan keldi darak.
Baland uchiring varrak,
G'ir-g'ir-g'ir-g'ir, varrak!

Varrak uchar osmonda,
Uchgan kabi osmonda.
Parvo qilmas hech qachon,
Bo'ynidagi tasmaga.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. U. Hajibekow haýsy ýyllarda ýaşap dōredijilik edipdir?
2. U. Hajibekow we onuň "Arshin mol-olon" sazly komediýasynyň orne we ähmiýeti barada aýdyň.
3. 3/4 ölçegide takt çyzygyny goýuň.

4. "Uch chorak"de dirižýorlyk etmek üçin nāmelere üns bermeli?
5. "Varrak" aýdymynyň awtorlary kimler?

10-njy ders. RESPUBLIKANYŇ TEATRLARYNDA ÇAGALAR ÜÇIN DÖREDILEN SAZLY ERTEKI-TOMAŞALAR

Özbeğistanyň kompozitorlary respublikamyzdaky bar bolan ähli teatr toparlary we dramaturglary bilen hyzmatdaşlykda her ýyl çagalar üçin onlarça sazly erteki-tomaşalary döredýärler.

Respublikanyň teatrlarynda çagalar üçin görkezilýän iň gowy sazly erteki-tomaşalaryň atlaryny we olaryň awtorlaryny ýatda saklaň:

Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatrynda:

<i>Tolkun Taşmatow</i>	–	“Ur, to‘qmoq!” “Muzaffar – quyosh farzandi”.
<i>Nadim Narhojaýew</i>	–	“Tuyaquş – boyaqış”.
<i>Awaz Mansurow</i>	–	“Kachal polvon va Garmse!”, “Ne bo‘ldi menga?” “Oloviddinning sehrli chirog‘i”.
<i>Mustafo Bafoýew</i>	–	“Yettinchi jin”.

Respublikan ýaş tomaşaçylar teatrynda:

<i>Anwar Ergaşew</i>	–	“Balli, uloqcha!” “Sehrli kitob”.
<i>Awaz Mansurow</i>	–	“Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi”.
<i>Nadim Narhojaýew</i>	–	“Jo‘jalarim”.

Respublikan gurjak teatrynda:

- Abdusaid Nabiýew* – “Fotimaning sarguzashtlari”.
Awaz Mansurow – “Xo‘ja Nasriddinning 41 pashshasi”,
– “Ur, to‘qmoq!”,
– “Uchar kavush”,
– “Sho‘x shaytonchalar”.
- Anwar Ergaşew* – “Sehrlı harflar oroli”.
Alyşir Ikramow – “Oloviddin va sehrlı chiroq”,
– “Oltin kalitcha”.

Synp fonotekasyndan Awaz Mansurowyň “Uchar kavush” spektaklyndan aýdym-saz diňläň.

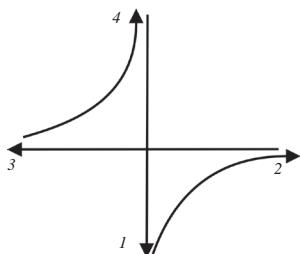

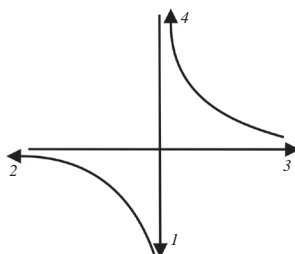
“DÖRT ÇÄRÝEK” (4/4) ÖLÇEĞİNDE DIRİŽYORLYK

“Dört çärýek” (4/4) ölçeginde el 4 ýönelişde hereketlenýär:

Çep el

Sag el

“bir” diýende eller aşak düşürilýär;

“iki” diýende olar bir-birine tarap ugrukdyrylýar;

“üç” diýende sag el saga, çep el çepe ugrukdyrylýar;

“dört” diýende bolsa ellar ýokary galdyrylýar.

Dirižyorlyk hereketleri birsydyrgyn saz gutarýança dowam etdirilýär.

Haýsy ölçegde dirižyorlyk edilmegine seretmezden saz gutaranda edil asylyp duran ýüpi üzen ýaly birsellem gymyldaman durulýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Respublikamyzyň teatrlarynda çagalar üçin döredilen sazly erteki-tomaşalar barada aýdyp beriň.
2. Kompozitorlaryň sanap geçilen eserleriniň atlaryny aýdyp beriň.
3. “Fotimaning sarguzashtlari”, “Uchar kavush” erteki-tomaşalary eserinden aýdymalaryny we heňlerini ýuwaş ses bilen aýdyp beriň.
4. Özüňize şärik saýlap “Varrak” aýdymyny aýdyp beriň.
5. Takt çyzygyny goýuň.

BERKITMEK ÜÇİN YUMUŞLAR

III çäryek

1. Birinji özbek baletiniň adyny tapyň.

- a) “Paxta”;
- b) “Bo‘ron”;
- d) “Maysaraning ishi”;
- e) “Tohir va Zuhra”.

2. Balet sungaty Özbekistanda haçan ösüpdür?

- a) XX asyryň 30 -nny ýyllarynda;
- b) XX asyryň 40 -nny ýyllarynda;
- d) XX asyryň 50 -nji ýyllarynda;
- e) XX asyryň 60 -nny ýyllarynda.

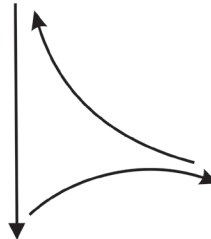
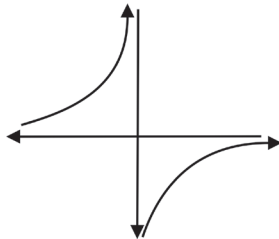
3. Haýsy tans Fergana–Daşkent mekdebine degişli?

- a) “Tanovar”;
- b) “Lazgi”;
- d) “Mavrigi”;
- e) “Larzon”.

4. Sazly erteki-tomaşany tapyň.

- a) “Oloviddinning sehrli chirog‘i”;
- b) “Qarsildoq”;
- d) “Hayvonlar sultoni”;
- e) “Uyqudagi gozal”.

5. Ölçegini tapyň.

IV ÇÄRÝEK

OPERA SUNGATY WE ÖZBEK SAZYNDÄ OPERA ŽANRY

1-nji ders. OPERA SUNGATY

Opera – saz sungatynyň iň iri žanry hasaplanýar. Ol kompozitoryň talabyna jogap berýän *l i b r e t t o*, ýagny goşgy-dramatik pýesa esasynda döredilýär. Opera hem teatr tomaşasydyr, ähli sahna bezegleri, egin-eşikler, tans hereketleri we başgalar eseriň temasyny, bolup geçýän wakanyň döwrüni açyp görkezmäge hyzmat edýär. Operada wakalar, geplenilýän sözlerdir aýdylýan aýdymlar, hereketler saza esaslanan bolýar.

Opera XVI asyryň ahylarynda Italiýada peýda bolupdyr. Ol temasyňa we saz diline garap, esasan, 2 görnüşe, ýagny möhüm operalar we satiriki operalara bölünýär.

Italiýan kompozitory Juzeppe Werdi, awstriýaly kompozitor Wolfgang Amadeý Mosart opera döretmegiň iň gowy nusgalaryny ýazyp gidenlerinden soň, bu žanryň ösüşi XIX asyrdä Russiýada rowaçlandy. Muny bütin dünýä halklary ykrar edýär. kompozitor Mihail Glinka (1804–1857-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden) «Ivan Susanin», «Ruslan va Lyudmila» operalaryny döredip, rus opera sungatyny esaslandyrdy.

Synp fonotekasyndan M. Glinkanyň “Ruslan va Lyudmila” operasyndan uwertýura we parça diňläň.

NOTA SÜYNMELERINI TAKTLARA BÖLMEK

Nota geçirilen sazyň anyk ölçegi bolsa, ol, hökman, taktlara bölünýär. Haýsy-da bolsa bir saz notalaryny taktlara bölmek üçin sazyň güýçli we güýçsüz ülüşlerini duýmak gerek. Beýle ýumuşlary ýörite sazçylyk mekdeplerinde okaýan çagalar ýerine ýetirýärler. Ýöne, adaty çäryekler bilen ýazylan sazy dürli ölçeglere bölüp, takt çyzyklary goýup çyksa bolýar.

Meselem:

ZAVQING SOCH QALDIRG' OCH

(Özbek dilinde)

Sözleri *Kambar Atanyňky*

Sazy *N.Narhojaýewiňki*

Şadyan

Say -ra - shing qan-day soz e -kan - san xush o - voz

Ting-lay-man qo' - shiq-day Maz-mu - ni qi - ziq - day

Qal-dir-g'och, Qal-dir-g'och men-ga o'z di-ling och

Dil - lar - ga zav - qing soch qal - dir - g'och

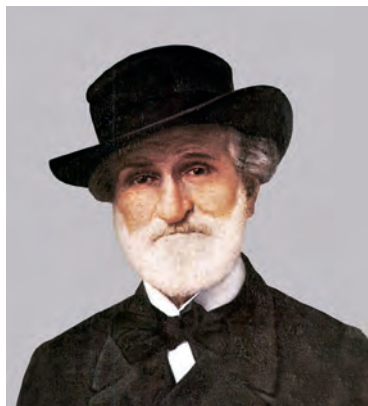

Qal - dir - g'och, Qal - dir - g'och men - ga o'z di - ling - ni och.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Opera sungaty haçan we nirede peýda bolupdyr?
2. Opera näme esasynda döredilýäri?
3. Operalar näçe görnüşe bölünýär?
4. Libretto diýende nämäni düşünýärsiňiz?

2-nji ders. DÜNYÄ OPERA SUNGATYNYDA J. WERDINIŇ DÖREDIJILIGINIŇ ORNY WE ÄHMIÝETI

Juzeppe Werdi 1813–1901-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden italiýaly beýik kompozitordyr. Onuň «Aida», «Rigoletto», «Trawiata», «Otello» ýaly operalary şu žanrda döredilen 27 sany eseriniň içinde iň dürdäneleri hasaplanýar. Werdiniň operalary sahna goýlup, birinji ýerine ýetirilen gün Italiýada baýrama öwrülýärdi. Halk awtory alkyşlap, häzirje diňläp-tomaşa eden operalaryndan saz-aýdymlary ýat

tutup, köçelerde sesiniň ýetdiginden aýdyp, öýlerine gaýdýardylar.

Elbetde, beýle üstünlikleriň sebäbi, J. Werdi öz halkynyň sazheňlerini gowy bilşi we ýiti datly dörediji hökmünde diňlejileriň isleglerini gowy duýýanlygydyr.

J. Werdiden soň bütin dünýä halklaryndan çykan kompozitorlar onuň derejesinde operalar döretmegi höwes edýärler, arzuw edýärler... Diýmek, dünýä opera sungatynda J. Werdiniň döredijiliginiň öz orny bar we ähmiýeti uly.

Synp fonotekasyndan J. Werdiniň «Aida» we «Rigoletto» operalaryndan parçalar diňläň.

Takt çyzygyny goýuň.

Soraglar we ýumuşlar

1. J. Werdi näçenji ýyllarda ýaşap döredijilik edipdir?
2. “Zavqing soch qaldirg’och” aýdymyny kimler döredipdir?
3. J. Werdiniň nähili eserlerini bilýärsiňiz?
4. “Zavqing soch qaldirg’och” aýdymynda nähili dinamiki belgiler ulanylan?
5. Aşakdaky maşklary ýerine ýetiriň.

3-nji ders. W.MOTSART, J.BIZE, P.ÇAYKOWSKIÝ, N.RIMSKIÝ-KORSAKOW ÝALY DÜNYÄ YKRAR EDEN KOMPOZITORLARYŇ OPERALARY

Jorj Bize
(1838–1875)

Opera sungaty peýda bolandan bäri näçe-näçe kompozitorlar dünýä gelip, şu žanrda iş alyp barypdyrlar. Dürli dillerde ençeme operalar sahnalaşdyrylypdyr. Olardan käbirleri diňe bir gezek, başgalary köp gezek goýlupdyr. Ýöne, kemden-kem awtorlaryň operalary Juzeppe Werdiniň operalary ýaly asyrlardan asyrlara geçip gelýär...

Asyrlardan asyrlara geçip gelýän opera dürdäneleriniň awtorlarynyň atlary bu günki günde-de бүtin dünýä tanaldy. Belki, siziň hem gulagyňyza degendir olaryň atlary: Wolfgang Amadeý Mosart, Jorj Bize, Pýotr Çaykowskiý, Nikolaý Rimskiý-Korsakow. Eger atlary nätanys bolsa, olaryň heňleri gulagyňyza guýlup ýetişýänçe sazyny diňläp görendigiňize ynanýarys, elbetde. Häzirikçe atlaryny ýadyňyzda saklaň:

Wolfgang Amadeý
Mosart
(1756–1791)

Pýotr Çaykowskiý
(1840–1893)

Nikolaý Rimskiý-
Korsakow
(1844–1908)

- W. Mosart – “Jadyly naý”.
 Jorj Bize – “Karmen”.
 Pýotr Çaykowskiý – “Topron hanym” (“Пиковая дама”),
 “Ýewgeniý Onegin” (“Евгений Онегин”).
 N. Rimskiý-Korsakow – “Garpatuk” (“Снегурочка”),
 “Sadko” (“Садко”),
 “Şa Soltan barada erteki”,
 “Altyn horazjyk”.

Synp fonotekasyndan W. Mosartyň “Sehrlí fleyta” operasyndan “Qayerdan taralmoqda bu totli navo” aýdymyny, J. Bizeniň “Karmen” operasyna girişini diňläň.

MUKADDESLIK

Sözleri *H Allamyradowyňky*

Sazy *G. Çaryýewiňki*

Şadyýan

Bu ýag - ty ja - ha - nyň a - bat - ly - gy - dyr, Ça - ga - laň
 gül - kü - si, guş - la - ryň se - si. Bag - tyň, ba - ky - ly gyň
 bar zat - ly - gy - dyr, Ça - ga - laň gül - kü - si, guş - la - ryň se -
 si Ça - ga - laň se - si ra - hat - lyk se - si,
 Ça - ga - laň se - si a - bat - lyk se - si. Ça - ga - laň se

si dost-lu - guň se - si,   Ç a - ga - laň se - si
 şat - ly - gyň se - si.

Bu ýagty jahanyň abatlygydyr,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.
 Bagtyň, bakylygyň bar zatlylygyň,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

Bakylyk binýady, dirilik suwy,
 Ömürleň dowamy, hyjuwlaň towy,
 Arzuwlar döreder gowudan-gowy,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

G a ý t a l a m a :

Çagalaň sesi – rahatlyk sesi,
 Çagalaň sesi – abatlyk sesi.
 Çagalaň sesi – dostlугyň sesi,
 Çagalaň sesi – şatlygyň sesi,

G a ý t a l a m a :

Çar ýana nur saçýan sarsmaz tagtydyr,
 Güzellik äleminiň sarsmaz tagtydyr.
 Goraň siz, hemmeleň taýsyz bagtydyr,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

G a ý t a l a m a :

MÄHRIBAN EJE JAN

Sözleri *Tirkeş Sadykowyňky*

Sazy *Aşyr Abdullaýewiňki*

Mähir bilen

Bu gün se- niň baý- ra- myň,   Gut- la- ýa- ryn,   e- je- jan!
 Sa- ña el- wan gül- le- ri   Sow - gat ed- ýän,   e- je- jan!

Bu gün seniň baýramyň,
 Gutlaýaryn eje jan!
 Saňa elwan gülleri,
 Sowgat edýän, eje jan!

Ýagty dünýä inderen,
 Mährilanyň eje jan!
 Ak süýdüni emdiren,
 Howandarym eje jan!

Mydam seniň öňünde,
 Bergili men, eje jan!
 Ömrüň mydam meňzesin,
 Ter güllere, eje jan!

“Möjegiñ hiñlenmesi” niñ 4/4 ölçeginde dirižyorlyk edip notalaryny ýerine ýetiriñ we soñ sözleri bilen aýdyñ.

Men och bo'-ri-man, qor-nim to'y-may-di. Qu-yon-cha-lar-ga
ye-tib bo'l-may-di. Qu-yon ye-yish-ni do-im ku-tar-man,
Shosh-may-tur se-ni bir kun tu-tar-man. Hey... Hey!

?! Soraglar we ýumuşlar

1. J. Bizeniñ nähili operalaryny bildiñiz?
2. “Sehri fleyta” we “Karmen” operalarynyñ awtorlary kimler?
3. “Mähriban ejejan” aýdymynyñ awtorlary kimler?

4-nji ders. ÖZBEK SAZYND A OPERA ŽANRY

Özbek sazynyñ taryhynda birinji opera 1939-njy ýylda döredilen, diýlip ençeme kitaplarda ýazylan. Muña şol wagtda ýaş kompozitor bolan Muhtar Aşrafynyñ halypasy S. N. Wasilenko bilen hyzmatdaşlykda ýazan «Bo'ron» operasy mysal bolup bilýär.

Özbekistanda opera žanrynyñ şekillenmeginde ilkinji basgançak bolan «Bo'ron»dan soñ ençeme özbekçe operalar dünýä geldi. Bular – R. Glier we T. Sadykowyñ «Layli va Majnun», Muhtar Aşrafynyñ «Dilorom», «Shoir xotirasi», Raşid Hamraýewiñ «Zulmatdan ziyo», Sabyr Babaýewiñ «Hamza», «Fidoýilar», Hamid Rahimowyñ «Zafar», Ibrahim Hamraýewiñ «Oyjamol», Ikram Akbarowyñ «So'g'd elining qoplani», Mutal Burhanowyñ «Alisher Navoiy», Saýfi Jaliliñ «Zebunniso», M. Bafoýewiñ «Umar Xayyom», «Al-Fergany», şonuñ ýaly-da, Ulugbek Musaýew, Nurilla Zakirow, Rustam Abdullaýew, Habibulla Rahimow, Awaz Mansurow ýaly özbek kompozitorlarynyñ ençeme operalarydyr.

Suleýman Ýudakowyň «Maysaraning ishi» operasy birinji özbek satiriki operasy bolup, bütin dünýä tanalandygyny aýratyn bellemeli.

Çagalar üçin ýazylan we sahnalaşdyrylan özbek operalary köp däl. Bular Sabyr Babayewiň «Yoriltosh», Saýfi Jaliliň «Malikai ay-yor» we Awaz Mansurowyň «Hayvonlar sultoni» operalarydyr.

*Synp fonotekasyndan «Layli va Majnun» operasryndan
Leýli we Mejnun ariýasyny diňläň.*

Berlen maşk nusgasynda sesiň uzynlyklaryny anyklaň.

Tilkiniň hiňlenmesi

Ýuwaşjadan

Bu yer - lar - da eng a - q(i)l - li me-nim - cha

bit - ta o' - zim, G'irt yol - g'on bo'l - sa ham - ki

yer - da qol - may - di so' - zim

Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek sazy taryhynda birinji opera haçan we kim tarapyndan döredilen?
2. Özbek operalaryndan ýene haýsylaryny bilýärsiňiz, olaryň atlaryny sanap beriň.
3. Ölçegini anyklaň.

5-nji ders. MUHTAR AŞRAFYNYŇ ÖZBEK SAZYNYŇ ÖSÜŞINDÄKI ORNY

Muhtar Aşrafy 1912–1975-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden, özbek professional kompozitorlygynyň şekillenmeginde birinjilerden bolan saz sungatynyň beýik alymydyr. Ony halkymyz – kompozitor, dirižýor, halypa, uly ýolbaşçy hökmünde gowy tanaýar, çeken zähmetlerine görä hormat edipdir. Aradan çykandan soň onuň adynyň konserwatoriýa, okuw edarasyna, mekdeplere, köçelere dakylmagy ýöne ýerden däl, elbetde.

Muhtar Aşrafy kompozitor hökmünde ähli žanrlarda döredijilik edipdir. Onuň galamyna degişli 4 opera, 3 balet, 2 simfoniýa we başga ençeme kamer-saz guraly, kamer-wokal we onlarça aýdymlyry sanap geçmek mümkin. Döredijiniň Daşkentde ýaşan öýi bu günki günde «Öý-muzeýine» öwürülen. Saz sungatynyň müşderileri bu «Öý-muzeý» bilen ýakyndan tanyşmak üçin ähli welaýatlardan gelip, zyýarat edýärler.

Synp fonotekasyndan M.Aşrafynyň “Dilorom” operasyndan parçalar diňläň.

QUVNOQ YOMG'IR

(Özbek dilinde)

Sözleri Anwar Obidjanyňky

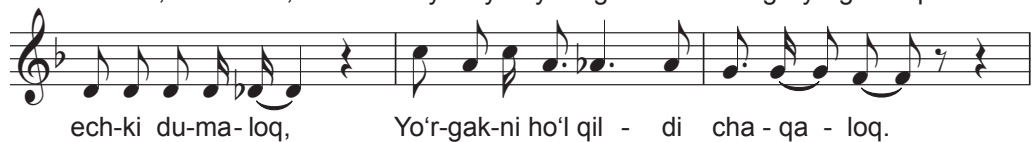
Sazy Awaz Mansurowyňky

Allegretto *Naqarot.*

Chak-chuk, cha- ka- chuk, kuy - lay - di yom- g'ir,

Tak-tuk, ta-ka - tuk, o'y-nay-di yom-g'ir. Yom-g'ir yo-g'a-loq

ech-ki du-ma-loq, Yo'r-gak-ni ho'l qil - di cha - qa - loq.

mf
1. Yom-g'ir quv - noq so - zan - da - dir, Chang-dek cha - lar

yap-roq - lar - ni. Qa-mish - lar - dan g'ij-jak ya-sab,

Du-tor qil - gay bo-shoq - lar - ni. O... Hey!

f
Chak-chuk, cha- ka- chuk, kuy - lay - di yom-g'ir,

Tak-tuk, ta - ka - tuk, o'y-nay-di yom-g'ir.

f
Pa - pa - ra, pa - pa - ra, Pa - pa - ra, pa - pa - ra, Pa - pa - ra,

Pa - pa - ra, pa - pa - ra, Hey!

2. Tomingizni chirmandadek
Chertar gohi “tak-tak” qilib.
Sho‘x tomchilar o‘yin tushgay,
Ko‘lmaklarda “chak-chak” qilib.

3. Uni oddiy yomg‘ir demang,
Xonanda-yu sozandadir.
San‘atni sevar hamma,
Shu bois ham arzandadir.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. M. Aşrafy haçan ýaşap döredijilik edipdir?
2. M. Aşrafy näçe opera döredipdir? Siz haýsysy bilen tanyşdyňyz?
3. “Quvnoq yomg‘ir” aýdymynyň awtorleri kimler?

6-njy ders. SULEÝMAN ÝUDAKOWYŇ «MAYSARANING ISHI» OPERASY, ONUŇ DÖREDILIŞ TARYHY, ORNY WE ÄHMIÝET

Askiýa (şorta söz) sungatynyň ojagy bolan Kokant şäherinde doglup ösen Suleýman Ýudakow (1916–1990-njy ýyllarda ýaşap, döredijilik eden) şadyýan tebigatly, degişgen, wäşi ynsan bolupdyr. Gaty ünsli dörediji hökmünde özbeklere satiriki opera we satiriki temadaky balet makul boljakdygyny köp ýyllaryň dowamynda synlapdyr we ol öz netijesini beripdir. Opera žanrynda «Maysaraning ishi»ni döredip, balet žanrynda «Nasriddinning sarguzashtlari»ni ýazyp galdyryp, uly iş edipdir. Bu baletiň premýerasy, ýagny birinji ýerine ýetirilişi kompozitor aradan çykandan soň, köp ýyllar geçip, 1997-nji ýylda görkezildi. Öz eserini sahnada görmek oňa nesip etmedi.

«Maysaraning ishi» operasynda köne zamanlarda kazylar, baýlar bilen garyplaryň arasynda bolup geçen bir waka suratlandyrylan.

Opera žanrynyň talaplaryna doly jogap berýän şeýle eseri häzirki günde-de halkymyz söýüp tomaşa edýär. Özbek saz sungatynyň ösmeginde bu eseriň orny we ähmiýeti uly.

«Maysaraning ishi» operasyny diňläp görensiňiz, edil halk döredijiligi nusgalary ýaly gulagyňyza ýakar.

Synp fonotekasyndan S. Ýudakowyň “Maysaraning ishi” operasyndan parçalar diňläň.

“Maysaraning ishi” operasyndaky wakalaryň ösüşini analiz ediň.

Soraglar we ýumuşlar

1. Suleýman Ýudakowyň döredijiligi we onuň “Maysaraning ishi” operasy barada nämeleri bildiňiz?
2. “Maysaraning ishi” operasynda nähili wakalar suratlandyrylan?
3. Suleýman Ýudakowyň ýene nähili eseri barada maglumat aldyňyz?

7-8-nji dersler. ÇAGALAR ÜÇİN OPERALAR

Görnükli jahan kompozitorlary hem opera žanrynda çagalar üçin ençeme eserleri döredipdirler. W.A.Mosartyň “Sehrlı nay”, N.Rimskiý-Korsakowyň “Qorqız”, “Sadko”, “Oltın xo‘rozcha”, K.Haçaturýanyň “Chippolinoning sarguzashtlari”, I.Morozowyň “Doktor Aybolıt”, L. Waýnşteýniň “Etik kiygan mushukcha” ýaly görnükli çagalar operalaryny muňa mysal getirmek mümkin. Özbekistanyň kompozitorlary hem hut çagalar üçin birnäçe operalary döredtiler. Şol sanda, S.Babaýewiň “Yoriltosh”, S.Warelasyň “Aloviddinning sehrlı chirog‘i”, Saýfi Jeliliň “Malikai ayyor”, A.Mansurowyň “Hayvonlar sultoni” ýaly operalaryny sanap geçmek mümkin.

Sobir Babaýewiň “Yoriltosh” operasy 1969-njy ýylda Samarkantdaky we 1970-nji ýylda Daşkentdäki opera we balet teatrlarynda sahnalaşdyryldy. Sergeý Warelasyň “Aloviddinning sehrlı chirog‘i” atly rus dilindäki operasy bolsa 1968-nji ýylda döredilen bolup, 1971 we 2016-njy ýyllarda Alyşir Nowaýy adyndaky döwlet akademik uly teatrynda iki gezek sahnalaşdyrylyp görkezildi. Bu opera Moskwa, Samara, Duşenbe şäherlerinde-de ýaş tomaşaçylara giňden görkezildi.

XX asyryň 80-nji ýyllarynda kompozitorlarymyz Saýfi Jelil özüniň “Malikai ayyor” diýlip atlandyrylan operasyny döretdi we A.Nowaýy adyndaky DAKT-da sahnalaşdyrdy. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynda kompozitor Awaz Mansurow hem “Hayvonlar sultoni” atly 2-nji operasyny ýazdy we ony 1997-nji ýylda Özbekistanyň döwlet konserwatoriýasynyň ýanyndaky Sazly teatr studiýasynyň topary bilen sahnalaşdyrdy. Bu operany köp mekdep okuwçylary höwes bilen tomaşa etdiler.

Eziz okuwçylar! Sazyň opera žanrynda döredilen eserleri tomaşa etmek üçin ähli ýaşdaky adamlaryň mälim bir taýýarlygy bolmalydyr. Çünki opera sazdayy çylşyrymly eserlere degişlidir. Ilki bilen, beýle tomaşalara başlanyşyndan 15–20 minut öňräk barmaly. Sebäbi, teatryň gapysyndfan gireniňizde eliňize bolýan operanyň ýa-da baletiň gysgaç mazmuny ýazylan kiçi maksatnama berýärler. Bu kiçi

maksatnamada eseriň awtorlary, sahnalaşdyryjylar we gatnaşyjylar barada hem maglumatlar bolýar. Tomaşa başlanýança siz maksatnama bilen tanyşsaňyz, bolýan wakalary öňünden bilip, esasan saz diňläp, lezzet bilen dynç alarsyňyz.

AWAZ MANSUROWYŇ «HAYVONLAR SULTONI» OPERASY

PROLOG

Tokaý. Ähli haýwanlar toplanýşyp durýan ýer. Şoh heňlerde hiňlenip geçip gidýän towşanjyklardan soň Ertekiçi baba peýda bolýar, ol tokaýyň tebigatyny wasp edýär. Şu tokaýda ýaşayan jandarlary ýekän-ýekän tanyşdyrýar. Olar – Şir soltan, Möjek, Towşan, Aýy, Tilki – özleri barada aýdymlar aýdýarlar. Ertekiçi baba daňlar atyp, günler batyp munda her gün durmuş gaýnaýandygyny, hiç doýmaýanlar – açgözler diňe oljanyň yzynda gezýändiklerini aýdýar we bir gün bolup geçen wakany tomaşa etmäge teklipl edýär...

Agras

Men man sher - lar sul - to - ni, shu o'r - mon hu -
 k(i)m - do - ri. Bo'y - sun - gan - lar ya - shay - di,
 Bo'y - sun - ma - gan qaq - shay - di. Hov...

WAKA

Iki aç möjegiň söweşi öwjüne galypdy. Tilki peýda bolup, möjekleriň dalaşýan öli keýigi alyp gaçmakçy bolýar. Möjekler duýup galyp tilkini kowup goýberýärler we söweşi dowam etdirýärler. Tilki öýkelän bolup haýwanlar soltany – Şir Soltany çagyryp gelýär. Şir Soltan iki möjegiň hem arzyny diňläp, olary aýyrýar. Dalaşanlar dargaşyp, Şir Soltan pena ýerde dynç almaga ýatýar.

Bökjekleşip towşanjyklar girip gelýärler. Mekir tilki ýene peýda bolýar. Towşanlardan biri «Men batyrdyryn! Men bokşy! Hatda Şir Soltany nakaut ederin!» diýip, öwünipdir. Tilki pursatdan peýdalanyň, haýwanlaryň soltanyna ökünýän towşany Şir Soltanyň ýanyna eltýär. Towşanyň batyrlugy puja çykýar. Şir Soltan özüniň ýeňilmezliginden, haýbatyndan hoşal bolýar...

Garaşylmanda tokaýda tos-topalaň başlanýar. Hemme haýwanlar özlerini ýitirip, olar Şir Soltany hem äsgermändirler, hökümdar haýran... Haýwanlar dargaşansoň, Şir Soltan pena bukulýar. Sesiniň ýetdiginden aýdym aýdyp, Adam girip gelýär. Şir Soltanyň üstüne tor taşlaýar. Haýwanlaryň kömeginde-de Şir tordan azat bolup bilmeýär. Ol ýeňilenini boýnuna alyp, «Näme şertiň bar!» diýip sorayar. Adam – dostluk, parahatçylyk we bagtyýr durmuşy teklipe edýär. Hemmesi dostlugy wasp edip, tansa düşýärler, aýdym aýdýarlar:

«Dosluk bar bolsun!

Parahatçylyk bar bolsun!»

Eziz okuwçylar!

Indi bu eseri diňläp, tomaşa etmek bolýar...

QUYOSH BILAN SUHBAT
(Özbek dilinde)

Sözleri *Hurşid Kayumowyňky*

Sazy Awaz *Mansurowyňky*

Şadyýan

Bu-gun tong-da qush-lar-dan ham er - ta tur - dim,

Gul-bo-g'im-da qu-yosh bi-lan suh-bat qur - dim.

Qu-yosh men-ga: "Ku-ning quv-noq bo'l-sin", de-di,

Men qu-yosh - ga: "Nu-ring por-loq bo'l-sin" de-dim.

Na-na-na-na-na-na-na-na, na-na-na,

Na-na-na-na-na-na-na, na-na-na-na,

Na - na-na - na, na - na-na - na.

1.
Na - na - na - na, na-na-na - na.

2.

Na - na-na-na, na - na-na-na - na - na-na - na!

2. “Ol, senga” deb, boshim uzra nurin sochdi,
 Gullarim ham nur qo‘ynida ko‘zin ochdi.
 Gulbog‘imni nurda ko‘rib quv nar ko‘zim,
 Shuning uchun gullolaga o‘xshar yuzim.

Na q a r o t :

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Çagalar üçin operalar barada okanlaryňzy aýdyp beriň.
2. Özbek kompozitorlarynyň çagalar üçin döreden haýsy operalaryny bilýärsiňiz?
3. Jahan kompozitorlarynyň çagalar üçin döreden operalarynyň atlaryny aýdyň. “Qorqiz”, “Yoriltosh” operalarynyň awtorlaryny aýdyň.
4. Diňläp tomaşa eden – “Hayvonlar sultoni” operasyndaky obrazlary sanap beriň we ýadyňyzda galan heňi we aýdymlyary çala ses bilen aýdyp beriň.

BERKITMEK ÜÇIN ÝUMUŞLAR

IV çäryek

1. Opera žanry haçan peýda bolupdyr?

- a) XV asyryň ahyrynda Germaniýada;
- b) XVI asyryň ahyrynda Italiýada;
- d) XIV asyryň ahyrynda Fransiýada;
- e) XV asyryň ahyrynda Russiýada.

2. Opera žanrynyň temasy na we diline garap näçe görnüşe bölünýär?

- a) 3 görnüşe;
- b) 4 görnüşe;
- d) 2 görnüşe;
- e) 5 görnüşe.

3. Italiyalı beýik kompozitor J.Werdi näçenji ýyllarda ýaşap döredijilik edipdir?

- a) 1813–1901-nji ýyllarda;
- b) 1912–1975-nji ýyllarda;
- d) 1916–1990-njy ýyllarda;
- e) 1885–1948-nji ýyllarda.

4. Opera žanrynda döredijilik eden we dünýä ykrar eden kompozitorlary görkeziň.

- a) W.Mosart, J. Bize, P.Çaýkowskiý, Ş.Ýormatow ýalylar;
- b) W.Mosart, J. Bize, P.Çaýkowskiý, N.Rimskiý-Korsakow ýalylar;
- d) W.Mosart, J. Bize, D. Omonullaýewa, P.Çaýkowskiý ýalylar;
- e) W.Mosart, N. Narhojaýew, J. Bize, P.Çaýkowskiý ýalylar

5. Özbek sazýnda birinji opera haçan döredilen?

- a) 1930-njy ýylda;
- b) 1939-njy ýylda;
- d) 1935-nji ýylda;
- e) 1971-nji ýylda.

6. Muhtar Aşrafy näçe opera döredipdir?

- a) 6 sany;
- b) 2 sany;
- d) 4 sany;
- e) 10 sany.

MAZMUNY

Sözbaşı.....	3
--------------	---

I ÇÄRÝEK

1-2-nji dersler. Orkestr. Orkestriň görnüşleri barada. Özbek halk saz gurallary orkestri we onuň üflenip çalynýan saz gurallary topary.....	4
Özbekistan Respublikasynyň döwlet senasy. Sözleri <i>A. Oripowyňky</i> , Sazy <i>M. Burhanowyňky</i>	6
3-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kaylyp çalynýan we mizrobly saz gurallary topary	9
Aziz ustozlar. Sözleri <i>Tolkunyňky</i> , Sazy <i>S. Babaýewiňki</i>	10
4-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kemanly saz gurallary topary.....	13
5-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylp çalynýan saz gurallary topary.....	15
Oltin kuz qo'shig'i. Sözleri <i>N. Narzullaýewiňki</i> , Sazy <i>A. Mansurowyňky</i>	16
6-njy ders. Simfonik orkestr we onuň kirişli-kemanly saz gurallary topary	19
7-8-nji dersler. Simfonik orkestriň üflenip çalynýan agaç we mis saz gurallary topary	22
Bolalarning ko'zleri. Sözleri <i>K. Atanyňky</i> , Sazy <i>M. Atajanowyňky</i>	23
9-njy ders. Simfonik orkestriň kakylp çalynýan saz gurallary topary.....	26
Chumoli. Sözleri <i>R. Ishakowyňky</i> , Sazy <i>A. Rasulowyňky</i>	27

II ÇÄRÝEK

1-2-nji dersler. Hor sungaty. Hor toparlarynyň gurluşy we görnüşleri	30
Yomg'ir yog'aloq. Sözleri <i>F. Şaysmaýylyňky</i> , Sazy <i>B. Umidjanowyňky</i>	31
3-4-nji dersler. Horda aýtmak üçin halk aýdymlaryny laýyklaşdyrmak	34
Boychechak. Ş. <i>Ýormatow</i> çagalar hory üçin laýykklan.....	35
5-nji ders. Sazda wokal-simfonik žanrlar	39
O'zbekistonim. Sözleri <i>F.Şaysmaýylyňky</i> , Sazy <i>Ş. Ramazonowyňky</i>	39
6-7-nji dersler. Kasyda žanry. Kantanta we oratoriýalar	42
Oppoq qish-ey, oppoq qish. Sözleri <i>P. Möminiňki</i> , Sazy <i>A. Warelasyňky</i>	42

III ÇÄRÝEK

1-nji ders. Sahna saz eserleri.....	47
-------------------------------------	----

Serhetçiniñ aýdymy. Sazy G. Nuryýewiñki, Sözleri N. Gurbanmyradowyñky...	49
2-3-nji dersler. Balet sungaty. Özbek baleti	51
Sumalak. Sözleri T. Bahromowyñky, Sazy Ş. Ýormatowyñky.....	53
4-5-nji dersler. Özbek tans sungaty. Özbek tans mekdepleri	55
Barkamol avlod. Sözleri M. Mürzäniñki, Sazy I. Ýoldaşewanyñky.....	56
6-njy ders. Horezm tans mekdebi.....	60
7-nji ders. Garagalpak tans mekdebi.....	61
Sumalak. Sözleri A. Obidjanyñky, Sazy H. Hasanowanyñky.....	63
8-nji ders. Sazli drama we komediya	66
9-njy ders. Uzeir Hojibekowyñ “Arshin mol-olon” sazly komediýasynyñ dünýä halklarynyñ sungatyndaky orny we ähmiýeti	68
Varrak. Sözleri U. Abduazimowanyñky, Sazy I. Ýoldaşewanyñky.....	69
10-njy ders. Respublikan teatrlarda çagalar üçin döredilen sazly erteki-tomaşalar.....	71

IV ÇÄRÝEK

1-nji ders. Opera sungaty	75
Zavqing soch qaldirg'och. Sözleri K. Atanyñky, Sazy N. Narhojayeýewiñki	76
2-nji ders. Jahan opera sungatynda J. Werdiniñ döredijiliginiñ orny we ähmiýeti.....	77
3-nji ders. W. Mosart, J. Bize, P. Çaykowskiý, N. Rimskiý-Korsakow ýaly dünýä ykrar eden kompozitorlaryñ operalary	79
Mukaddeslik. Sözleri H. Allamyradowyñky, Sazy G. Çaryýewiñki.....	80
Mähribanym eje jan. Sözleri T. Sadykowanyñky, Sazy A. Abdullaýewiñki.....	81
4-nji ders. Özbek sazynynda opera žanry	82
5-nji ders. Muhtar Aşrafynyñ özbek sazynyñ ösüşindäki orny	84
Quvnoq Yomg'ir. Sözleri A. Obidjanyñky, Sazy A. Mansurowyñky.....	84
6-njy ders. Suleýman Ýudakowyñ “Maysaraning ishi” operasy, onuñ dörediliş taryhy, orny we ähmiýeti.....	87
7-8-nji dersler. Çagalar üçin operalar	88
Awaz Mansurowyñ “Hayvonlar sultoni” operasy.....	89
Quyosh bilan suhbat. Sözleri H. Kaýumowyñky, Sazy A. Mansurowyñky.....	91

A.MANSUROV, D.KARIMOVA

MUSIQA

(Turkman tilida)

5-sinf uchun darslik

Qayta ishlangan 6-nashri

Terjime eden *K. Hallyýew*

Redaktor *J. Metýakubow*

Saz redaktory *G. Ganiýewa*

Çeper redaktor *K. Nurmanow*

Tehniki redaktor *T. Haritonowa*

Korrektor *J. Metýakubow*

QR sifri maksatnamaçysy *Ö Şokarimow*

Kompýuterde sahaplaýjy *H. Şaripowa*

Neşirýat lisenziýasy AI № 290. 11.04.2016.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 07-nji iýulynda rugsat edildi.

Möçberi 70×100^{1/16}. Kegli 18 şponly. Arial garniturasy.

Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 5,2. Neşir listi 5,6.

1208 nusgada çap edildi. Buýurma №

Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

100128. Daşkent. Labzak köçesi, 86.

www.gglit.uz

info@gglit.uz